

AKILING
R E V I E W
AN INTERNATIONAL JOURNAL
OF HUMANITIES

Makiling Review (ISSN 2980-4922) is an international bilingual refereed journal for the humanities published by the Department of Humanities, College of Arts and Sciences, University of the Philippines Los Baños. Published twice a year, the journal seeks to promote critical and interdisciplinary scholarship in engagement with contemporary discourses and issues in the arts and humanities in the Philippines, Southeast Asia, and more broadly, the Global South. Submissions to the journal undergo double-blind peer review.

The journal welcomes contributions from researchers, creative writers and artists in the areas of communication, media and film studies, linguistics and language education, literature and literary criticism, cultural studies, theatre arts and performance studies, philosophy, visual arts, and other related disciplines. It aims to publish scholarly articles, reviews, and creative works that appeal to interested readers within and beyond academic spheres.

Editorial Board

Editor-in-Chief

Laurence Marvin S. Castillo

Associate Editors

Dennis Andrew S. Aguinaldo

Jea Agnes T. Buera

Emmanuel V. Dumlao

Hjalmar P. Hernandez

Mary Cita M. Hufana

Nicolo M. Masakayan

Cheeno Marlo M. Sayuno

Managing Editor

Diane A. Manzano

Lay-out and Graphics Editor

Kahreïn A. Salvador

Copy-editors

Edgilyn R. Alcasid

Ivan Emil A. Labayne

Michael Ian T. Lomongo

Jonelle E. Marin

Krisnah Ann M. Tan

Ma. Cassandra Ysobel R. Teodosio

Cover Designer

John Daryl Alcantara

International Advisers

Earvin Charles B. Cabalquinto (Deakin University)

Jeffrey Arellano Cabusao (Bryant University)

Conchitina R. Cruz (UP Diliman)

Nimrod L. Delante (James Cook University Singapore)
Allan Alberto N. Derain (Ateneo de Manila University)
Vladimeir B. Gonzales (UP Diliman)
B.J. Epstein (University of East Anglia)
Caroline Sy Hau (Kyoto University)
Jesus Federico C. Hernandez (UP Diliman)
Edwin Jurriëns (University of Melbourne)
Tracy Llanera (University of Connecticut)
Aldrin P. Lee (University of the Philippines Diliman)
Martin Löffelholz (Technische Universität Ilmenau, Germany;
Turkish-German University)
Gene Segarra Navera (National University of Singapore)
Fernando dI.C. Paragas (UP Diliman)
Carlos M. Piocos III (De La Salle University)
Rolando B. Tolentino (UP Diliman)

Editorial Administration

Jacklyn A. Cleofas
Head, Department of Humanities Research Committee

Katrina Ross A. Tan
Chair, Department of Humanities

Maribel L. Dionisio Sese
Dean, College of Arts and Sciences

Editor's Note

The first issue of the second volume of *Makiling Review* features two scholarly articles, two creative submissions, a translation of poetry and a review. Evincing the interdisciplinary thrust that marks the journal's editorial vision, these contributions offer important critical and creative mediations on moral truths and affective intimacies, and their casting force on contemporary personal and social experiences.

Enrique Benjamin R. Fernando III's article offers an intervention into the problem of naturalistic fallacy. The article examines four different approaches to solve this problem -- Lon Fuller's Procedural Natural Law, John Finnis' Neothomist Natural Law, Michael Moore's Moral Realism, and Ronald Dworkin's Constructive Natural Law -- and consequently provides some insights about the contentious relationship between moral truth, and the law. Mariyel Hiyas C. Liwanag and Rowell D. Madula's "Tungo sa Golden Ending" analyzes the concept of emotional labor in the otome game *Golden Hour*. The analysis looks into how this game relies to a significant degree on the emotive investments of players, thereby revealing how their mediated enactments are affectively framed by, and through, the game's narrative and gender-based dynamics.

The creative contributions to this issue also represent preoccupations with the question of affect and moral truths. Jason F. Pozon's personal essay takes his childhood memories with the passenger jeepney called Kangkarot, which turns into a figure of personal memory, as well as a vehicle for the entanglements of queer desire and family intimacies. Andrew Estacio's "Ang Awit ng Dalagang Marmol," which was staged to critical acclaim during the recently concluded Virgin Labfest 18, examines the ethical complexities of fictionalizing history by staging a dramaturgical conflict during a fictional production about the story of Jocelynang Baliwag. Reya Mari Veloso's translation of Carlos Piocos III's poetry turns into the translator's reflections about her endeavor to foray into vernacular literature not merely as academic exercise but a conscious act of linguistic agency that touches on the political. Finally, Axle Christien Tugano's

review of a children's book about the community pantry ventures into a multi-pronged discussion of creative agency, survival, and community-building in the context of the COVID-19 pandemic.

These critical and creative contributions engage with the question of truths -- ethical, moral, emotional and historical, a significant area of discursive and even material contestations in a socio-historical milieu marked by epistemic distortions. We hope that these works spur further intellectual and emotive provocations, as we work through ethically-measured responses to the uncertainties of our time.

Laurence Marvin S. Castillo
Editor-in-chief

Table of Contents

Editor's Note	4
----------------------	----------

ARTICLES

Natural Law and the Naturalistic Fallacy	7
Enrique Benjamin R. Fernando III	

Tungo sa Golden Ending: Ang Pangangasiwa-Pagtatanghal ng Damdamin sa mga Birtuwal na Lalaki sa Larong Otome na <i>Golden Hour</i>	34
Mariyel Hiyas C. Liwanag	
Rowell D. Madula	

CREATIVE WORK

Kangkarot	60
Jason F. Pozon	

Ang Awit ng Dalagang Marmol	76
Andrew Estacio	

TRANSLATION

The Scientist	107
Translator's Note	
Reya Mari Veloso	

REVIEW

Saysay ng Paminggalang-Bayan sa Kabataan at Kababaihan: Isang Pagsusuring Historikal	116
Axle Christien Tugano	

Natural Law and the Naturalistic Fallacy

Enrique Benjamin R. Fernando III

University of the Philippines Diliman

erfernando1@up.edu.ph

Abstract:

The central doctrine of the Natural Law Tradition is the Overlap Thesis—the claim that there is a necessary connection between law and morality, and that the issue of what law is cannot be separated from the issue of what law ought to be. Classical natural lawyers such as Cicero, St. Augustine, St. Thomas Aquinas, and even Common Law natural lawyers such as Sir William Blackstone invoked this thesis to illustrate how moral judgments about law could be derived from an objective moral order.

The tradition, however, was challenged by a powerful argument known as Hume's Fork, otherwise known as the Naturalistic Fallacy, which denies that moral propositions can be deduced from purely factual premises because they belong to different logical categories. For centuries thereafter, legal philosophers doubted whether the normative force of law could be derived from morality. This article examines four solutions offered by contemporary natural lawyers to address the Naturalistic Fallacy: Lon Fuller's Procedural Natural Law, John Finnis' Neothomist Natural Law, Michael Moore's Moral Realism, and Ronald Dworkin's Constructive Natural Law. It shall be argued that although their theories have greatly improved upon those of their predecessors, each suffers various defects that render them inadequate as solutions.

Key Words: Natural Law, Hume's Fork, Lon Fuller, John Finnis, Michael Moore, Ronald Dworkin

Introduction

The objective of this article is to examine four solutions that contemporary natural lawyers have proposed to solve the classical is-ought problem, also known as the naturalistic fallacy,^[1] which concerns the question of whether moral conclusions can be logically derived from purely factual premises. If the answer to this is ‘no’, then this would imply that what people morally ought to do cannot be justified by any kinds of facts. In turn, this would mean that the central doctrine of the natural law tradition known as the Overlap Thesis—that there is a necessary connection between law and morality (Duke and George 2017, 1)—is fundamentally mistaken. Any adequate natural law theory, therefore, should be able to satisfy two criteria: (1) it should be able to provide a deductively valid solution to the is-ought problem and thereby explain law’s normativity, and (2) it must do so in a way that clarifies our understanding of the concept of law. I shall refer to (1) as the logical criterion, and (2) as the conceptual one.

This paper is divided into five parts. In Part I, I provide a historical survey of the tradition and an explanation of the naturalistic fallacy, while in Parts II to V, I discuss Lon Fuller’s Procedural Natural Law, John Finnis’ Neothomist Natural Law, Michael Moore’s Moral Realism, and Ronald Dworkin’s Constructive Natural Law respectively. I conclude that the four contemporary natural law theories fail both criteria above for various reasons. I shall not attempt to introduce a positive theory or argument about the nature of law, for my goal is far more modest: to merely offer negative reasons against solutions to the naturalistic fallacy.

I. Classical Natural Law

Classical Natural Law emphasized three essential features of law: the existence of a natural order, its intrinsic connection with rationality, and its relation to standards of right judgment (Finnis 2002, 1).

A. The Existence of a Natural Order

The existence of a natural order implies that there are laws woven into the fabric of reality which are normative prior to human choices, and are distinguished from positive law in two ways.

^[1] The term was coined by G.E. Moore (1922, 10).

First, natural law is universal and immutable in that it is binding upon all men regardless of time and place, whereas positive law is binding only upon those who fall under its jurisdiction. Second, natural law constitutes a higher body of standards which override laws promulgated by human authorities (Harris 1980, 7). As the Roman Senator Cicero said,

True law is right reason in agreement with Nature; it is of universal application, unchanging, and everlasting... We cannot be freed from its obligations by Senate or People, and there will not be different laws at Rome and at Athens, or different laws now and in the future, but one eternal and unchangeable law will be valid for all nations and for all times (1928, 33).

The fathers of the Church distinguished the laws of nature in a third way: because the natural order was created by God who is necessarily just, then the laws of nature are inherently just as well, unlike human law that is oftentimes wicked. St. Augustine asserted that an unjust law is no law at all (1993, 8), which was his way of saying that unjust laws were not really law and could therefore not impose any genuine obligations upon us. He also claimed that without justice, the state was nothing but ‘organized brigandage’ or a ‘band of pirates writ large’ (2014, 55), which meant that the legitimacy of the state depended on the moral content of its laws. On this view, a state whose laws are unjust is not truly sovereign, and is morally no better than a group of criminals. Hence they concluded that law and morality are conceptually intertwined, and that our moral obligations could be derived from facts about nature.

B. The Primacy of Rationality

Classical natural lawyers argued that law was discoverable through reason. To this end, St. Thomas Aquinas distinguished between four kinds of law: the Eternal Law which governs the universe, the Divine Law that is revealed in Sacred Scripture, the Natural Law which derives from the Eternal Law and is discovered through reason, and positive laws that are derived from Natural Law to promote human ends (Aquinas 1988, 17-22).

The faculty of rationality was also emphasized in the philosophy of the common law, which refers to a body of practices, attitudes, and beliefs that have been passed on as community traditions since time immemorial and are fashioned into the customary laws judges apply to cases. Moreover, common law theory ascribes prominence to the Declaratory Theory of Precedent, which states that when judges decide cases, they are not creating law so much as they are discovering it among, in Sir William Blackstone’s words, the “accumulated wisdom of the ages” (Blackstone 1807, 442). Judges in these systems are considered to be living oracles who identify the community’s standards of

reason. Their expertise lies not in their competence in making law, but in their ability to maintain and expound upon the old one (Wesley-Smith 1987, 73-74).

C. Practical Reason

The third feature of natural law is that it establishes standards of right judgment derived from a teleological view of reality—the belief that all beings have purpose, meaning, and an ultimate good towards which they strive. Aristotle wrote:

Every skill and every inquiry, and similarly every action and rational choice is thought to aim at some good; and so the good has been aptly described as that at which everything aims (2014, 3).

On this view, humans achieve their good by acting in accordance with right judgment, whereas they betray their nature by acting against it. St. Thomas explained that the source of these standards is the natural law, comprised of self-evident principles such as ‘Good is to be pursued’ and ‘Evil is to be avoided’ (Aquinas 1988, 46-47). Human good consists in acting morally; the more morally one acts, the more whole one becomes. Similarly, law is more valid, real, or true if it guides humans to act justly. This is how natural lawyers made the connection between the natural and the moral, or the ‘is’ and the ‘ought’, in an objective moral order.

D. The Naturalistic Fallacy

Natural law theory was dealt a powerful blow by a sound argument known as David Hume’s Fork. Hume was an empiricist who maintained that the raw materials of knowledge are gathered from experience (Quinton 1998, 10). In his view, what we consider moral truths are reducible to feelings of approbation and disapproval that we associate with right and wrong (Hampshire 1963, 4-7). In this sense, moral truths consist of perceptual components^[2]. We do not discover general moral truths “out there” and deduce moral conclusions from them. Rather, we begin with human experience from “within” and infer general moral principles from it instead (1983, 15). Hume’s Fork is expressed as follows:

^[2] D.F. Pears compares Hume’s views with Russell’s logical atomism. See “Hume’s Empiricism and Modern Empiricism” in David Hume: A Symposium, ed. D.F. Pears (London: Palgrave MacMillan, 1963), 12-16.

In every system of morality, which I have hitherto met with, I have always remark'd, that the author proceeds for some time in the ordinary way of reasoning, and establishes the being of a God, or makes observations concerning human affairs; when of a sudden I am surpriz'd to find, that instead of the usual copulations of propositions, is, and is not, I meet with no proposition that is not connected with an ought, or an ought not. This change is imperceptible; but is, however, of the last consequence. For as this ought, or ought not, expresses some new relation or affirmation, 'tis necessary that it shou'd be observ'd and explain'd; and at the same time that a reason should be given, for what seems altogether inconceivable, how this new relation can be a deduction from others, which are entirely different from it (1960, 469).

This means that propositions that prescribe what ought or ought not be cannot be logically derived from propositions that describe what is or is not. Hume categorized all forms of knowledge, presumably including moral knowledge, as either relations of ideas or matters of fact. Relations of ideas are propositions demonstrable by the mere operation of thought, such as 'The product of three and five is fifteen,' while matters of fact are propositions that are verified through empirical observation, such as 'The sun rises in the east' (1977, 15). For anything to count as knowledge, it necessarily has to fall on either side of the fork.

Natural lawyers like St. Thomas treated moral truths as relations of ideas in which "the predicate is included in the essence of the subject." The problem is that allegedly self-evident propositions such as 'Good is to be pursued' or 'Evil is to be avoided' express nothing about morality. They are true by definition because 'good' is taken to mean 'something to be pursued' and 'evil' as 'that which should be avoided'. In short, they are tautologies without content or value. Hence, moral truths cannot be relations of ideas.

Unfortunately, they cannot qualify as matters of fact either because moral propositions cannot be verified by experience. For example, whereas the proposition that 'Smith was killed' can be validated by observing an empirical event, moral judgments such as 'Killing is wrong' cannot. There are simply no such things as moral facts in the world. Emotivists once said that moral propositions are nothing more than emotive responses (Ayer 1952, 107-108) or prescriptions of behavior (Hare 1952, 79). On these views, whereas 'Smith was killed' is either a true or false description, 'Killing is wrong' is an expression of disgust or a prescription against killing. Although emotivism has long been abandoned, the point remains: because normative judgments and descriptive facts belong to different logical categories, valid moral conclusions cannot be syllogistically deduced from purely factual premises. Nor can they be used to introduce something not included in the premises, i.e. they cannot justify the existence of a hard obligation on the weaker basis of mere inclination. I thus take the natural fallacy—for the

purposes of this paper anyway—as forging some kind of what Fine calls ‘metaphysical necessity’ (Fine 2018, 889) between descriptive facts about the world and entailed legal or moral obligations. In the centuries that followed Hume’s powerful assault, metaphysical speculations about natural law were met with suspicion and skepticism,^[3] and natural law jurisprudence was generally swept to the wayside.

II. Procedural Natural Law

Lon Fuller was the first contemporary natural lawyer who systematically addressed the is-ought problem in a time when natural law had become taboo (Rundle 2017, 428). The major premise of his solution was that the fact-value distinction disappears when human activities are interpreted as goal-directed enterprises, while the minor premise was that law is one such enterprise. I examine both premises in turn.

A. The Major Premise: Goal-Directedness and the Fact-Value Distinction

To interpret a human activity as goal-directed is to study it in relation to its purpose. For example, if someone encounters a traveler in the mountains who is rubbing two sticks together, it would be odd to say, ‘He is engaged in the activity of rubbing two sticks together.’ It would be better to say, ‘He is trying to light a fire to pass the night.’ Only then can one evaluate whether his actions are ‘good’. For Fuller, this means that purposive activities must be interpreted in a manner that makes activities coherent, intelligible, and meaningful (1958a, 70). In contrast, a “flat” description would be uninformative and misleading.

While fact and purpose sometimes go hand-in-hand, however, it does not follow that an object’s putative purpose is part of its description. As Nagel explained (1958, 79), to judge something, one must first be capable of identifying what is being judged. One can only determine whether the traveler’s actions are ‘good’ if one can describe what he is doing. Fuller questioned whether separating these two kinds of accounts would be “profitable” and “promote accuracy of description” (1958b, 88). He gave two examples to advance his case. The first is that if someone were presented a dubious assemblage of mechanical parts that resembled a steam engine, the questions ‘Is it a steam engine?’ and ‘Is it a good steam engine’ would “overlap mightily”. Even if a non-evaluative account of the parts were provided, the explanation would not illuminate the engine’s purpose and whether it fulfills it (1958b, 89).

^[3] For more on Hume’s Fork, see Nowell-Smith 1954, 36-38 and MacIntyre 1959, 451-468.

The second is that of an unskilled dancer who is attempting the tango. One might observe, ‘He is trying to tango, but is not succeeding’, which implies that while his movements synchronize with the standard pattern of motions, they are being executed so poorly that they fail to be the tango (1958b, 93). Fuller extends this interpretive methodology to the concept of law: he thinks that a conceptual analysis of law necessarily includes an explication of its moral purpose.

My objection is that in both examples, Fuller conflates “profitability” with “accuracy of description”. Contrary to what he claims, it is perfectly possible and coherent to say, ‘Yes, this is a steam engine, but no, it is not a good one because it no longer works’. It is also possible to say, ‘Yes, he is doing the tango, but he is doing it ungracefully’. Both sentences are descriptively accurate, even if not “profitable”. An engine does not cease to be an engine just because it no longer works, just as the tango does not cease to be the tango just because it is performed clumsily. Moreover, it is easy to think of situations in which broken engines and clumsy tangos are profitable. For instance, an aspiring mechanic may simply need an old assemblage of engine parts that he can study, while a dance instructor who grades his student may only need to ascertain that he memorizes the routine well enough to pass a class. In short, the major premise of Fuller’s solution violates the conceptual criterion because it unjustifiably assumes that the moral purpose of X is part of the concept of X. The same analysis applies to the case of law: a non-purposive description of law does not necessarily fail to be an illuminating account of law.

Assuming Fuller were correct, it settles only the ontological issue of whether facts can be realized in terms of their value, not the normative issue of whether value judgments can be derived from facts. Even Kenneth Winston, who has been a sympathetic reader of Fuller, concedes that he never proved how an ‘ought’ can be deduced from an ‘is’ (1988, 332). Thus, insofar as the is-ought problem is concerned, the major premise of Fuller’s solution is faulty.

B. The Minor Premise: The Eight Excellences of Legality

Fuller thought of law as a human achievement that represents the highest ideals of our collective “striving” (1958c, 646). In his seminal work *The Morality of Law*, he explained that law must be understood as having a “morality of aspiration”—the ideal that it tries to realize and become (1969, 5-6). Fuller identified eight ways through which law can fail to satisfy the morality of aspiration in relation to lawmaking. They occur when: (1) there is a failure to create legal rules such that issues are decided on an ad hoc basis; (2) there is a failure to publicize laws; (3) there is abuse of retroactive

legislation; (4) there is a failure to make rules understandable; (5) there are contradictory rules; (6) rules require conduct beyond the powers of affected parties; (7) changes in rules are so frequent that citizens cannot conform accordingly; and (8) there is a failure of congruence between the rules and their administration (1969, 33-39).

To rival the eight ways, Fuller introduced eight excellences of legality: that laws must be (1) general, (2) effectively promulgated, (3) prospective, (4) understandable, (5) consistent, (6) possible to obey, (7) constant throughout time, and (8) congruent with official behavior (1969, 47-91). They are built into the very nature of law and comprise its internal morality. This means that laws that satisfy them cannot fail to be moral.

Fuller connected the 'is' and the 'ought' in this manner. The validity of law—its claim to be binding upon citizens—ultimately rests on facts pertaining to the procedure of its creation. Anything that fails to satisfy these procedural criteria is not law in the proper sense and thus cannot make normative claims. For example, a government that allows judges to settle disputes by tossing a coin rather than by applying general rules would hardly be called a legal order. In contrast, laws that do observe the eight excellences have an inner morality by virtue of embodying standards of justice, fairness, and due process. Obviously, this minor premise only works if Fuller successfully establishes the major premise and shows that its moral purpose is part of the 'is' of law. Unfortunately, however, we have seen that this does not follow.

My objection against Fuller, following Hart's line of thinking (1965, 1294) is that he confuses principles of good legal craftsmanship with substantive principles of morality. The excellences are good not because they make law moral, but because they facilitate its purpose. This may be explained with an analogy. A well-sharpened knife is not morally good just because it enables the slicing of food; it can just as easily be good for killing someone. Thus, a knife in itself is morally neutral. Similarly, any rule-governed activity may have procedural requirements for improving its efficiency, but these do not guarantee its moral character. For instance, the act of poisoning someone is a goal-directed activity that has internal principles, but it does not make poisoning itself moral. Law is no exception; it may satisfy the eight excellences but also promote wicked ends like apartheid. In short, the eight procedural excellences are a necessary but not a sufficient condition for law's normativity. This means that Fuller violates the logical condition by failing to show that normative conclusions can be derived from facts about the procedure of law's creation. Something other than adherence to procedural criteria must exist in order for obligations to arise, such as law's substantive correctness.

III. Neothomist Natural Law

A. The Seven Basic Goods and the Nine Principles of Practical Reason

John Finnis, a staunch defender of St. Thomas' doctrines, is the most eminent natural lawyer alive today and introduces what Fuller lacks: a substantive theory of natural law. In his view, St. Thomas had been gravely misunderstood and was not guilty of committing the naturalistic fallacy at all. This is because his principles of Natural Law were not derived from metaphysical truths, but from "self-evident" principles of practical reason:

Most important, perhaps, is [Aquinas'] insistence that...the primary meaning and reference of the term 'natural' is: reasonable. To say that some kind of conduct is required or excluded by natural law (or natural right) is to state the conclusion of an argument which begins with premises about what kinds of conduct one needs to choose (or reject) if one is to act reasonably. To say that a disposition is natural and a virtue, or unnatural and a vice, is to express a conclusion that follows from premises about which dispositions to act ready one for acting reasonably and which ready one to choose unreasonably (unjustly, self-destructively, and so forth). Moral arguments should never run from what is natural to what is reasonable—a fallacy that can well be called 'naturalistic'. Their conclusions about what is required by reason need never (but always can) be expressed also in terms of the natural or unnatural (Finnis 2017, 18).

For Finnis, the principles of Natural Law are not inferred from speculative principles, natural facts, or teleological conceptions of reality. In fact, no inference whatsoever is made, for the principles are demonstrably grasped by anyone who has reason. To discover these principles, one only needs to proceed by intelligent reflection on the objects of human nature from within—to conduct a careful investigation from the inside into the inclinations and goods that all humans share. In *Natural Law and Natural Lights*, Finnis identified seven basic goods: (1) life, (2) knowledge, (3) play, (4) aesthetic experience, (5) sociability, (6) practical reasonableness, and (7) religion (1980, 86-90). They are intrinsic in that all activities are directed towards their realization. Moreover, any other good (e.g. health, education, friendship) is reducible to one of these seven goods. In this sense, they are ultimate reasons for action.

But knowledge of the seven goods is insufficient by itself. It must be supplemented by a second inventory consisting of ten requirements of practical reasonableness that guide people in making moral decisions. These are (1) having a coherent plan of life, (2) having no arbitrary preferences among the basic values, (3) adopting no arbitrary preferences among persons, (4) being detached from particular projects, (5) but not abandoning these projects carelessly, (6) limiting the relevance of consequences in

decision-making, (7) respecting every basic value in every act, (8) favoring the common good of the community, (9) following one's conscience, and (10) morality (1980, 100-127). Like the seven goods, the requirements of practical reasonableness are fundamental and underived.

How does this relate to positive law? Finnis claims that natural law provides the framework for any legal system that conforms to practical reasonableness (2021, 48). This means that positive laws are derived from natural law and concretize its requirements. This is because natural law principles are general and thus not formulated so precisely as to prescribe the right action in every scenario. They must be fashioned into nuanced rules that directly govern legal situations. Therefore, it is not just that positive law inherits the content of natural law; positive law adds to it as well, but what is added is specific to the community, time, and place in question (2011, 103). In this sense, law is a reason for action not only because it conforms to our rational nature, but because it expresses a community's standards of right and wrong.

Neothomists have distanced themselves from what Murphy called the "Strong" Natural Law Thesis stating that a man-made rule that is not a rational standard of conduct is no law. They acknowledge immoral laws as *prima facie* valid. They do, however, accept the "Weak" Natural Law Thesis that necessarily, law is a rational standard (Murphy 2005, 19-21). They do not mean this in the same sense as 'Necessarily, squares have four sides', but in the weaker sense that a non-rational law falls outside of the central case of law and is not fully law in the proper sense.

B. From Self-Evidence To Normativity

Finnis is criticized for claiming that there are "self-evident" basic goods and principles of practical reasonableness (Rodrigues 2016, 40-41), which are central to his solution to the naturalistic fallacy. Hittinger argues that the seven goods seem to have been arbitrarily selected based on some kind of intuitionism (Hittinger 1987, 198), lacking support from any methodologically antecedent theory of human nature. Weinreb accuses Finnis of confusing self-evident principles with his personal convictions (1987, 113); it is not the case, for instance, that people universally view religion as an ultimate good, nor does everyone accept that upholding the good of the community is a fundamental principle. On their view, G.E.M. Anscombe was partially correct in stating that it is not profitable to engage in moral philosophy until we have an adequate philosophy of psychology (1958, 1). Without one, the appeal to self-evidence is a convenient maneuver that Finnis seems to think absolves him of the task of justifying their universal significance. In my view, this problem becomes aggravated if Finnis is

asked to explain how these goods relate to positive law specifically, not just natural law. For one thing, it is not obvious whether and how every law can be traced back to one of the seven goods or principles of practical reasonableness. For another, it is also not obvious how these goods or principles can explain the existence of laws which seem to go against human flourishing and practical reason. In other words, Finnis' theory is in danger of failing the conceptual criterion.

Specifically in relation to the naturalistic fallacy, the appeal to self-evidence leaves the 'ought' hanging. There is nothing—not even a prior normative premise—to support it. If someone asks, “Why is ϕ morally binding?”, a valid answer would point him to an independent source of obligation, but the reply “Everyone can see that it is,” only begs the question. The answer assumes that the obligations deriving from them are built-in from the start, purporting to be binding just because they conform to our rational nature. But this takes the concept of normativity for granted without proof. It is not so much a solution as an evasion of the problem, thus placing Finnis in danger of violating the logical criterion as well.

Contemporary natural lawyers have defended Finnis' argument from self-evidence. In an article co-written with Finnis, Germain Grisez^[4] and Joseph Boyle argue that there is “data” from the social sciences on “natural dispositions” illustrating universal knowledge of the basic goods and practical reasonableness (1987, 108). Psychology suggests that there are natural inclinations to stay alive and healthy, to work, or to be sociable. Anthropological studies indicate that different cultures share common goals of passing on knowledge, promoting the good of the group, and maintaining harmony among its members. One might object that differences in language, concepts, and ethical traditions make it impossible for different cultures to share universal concepts, evidenced in the fact that people have divergent moral attitudes with respect to issues such as abortion. Boyle replies that these differences do not make it impossible for various cultures to possess identical goods and practical reason (1992, 7). If people arrive at conflicting moral judgments on some issues, it is not because they are incapable of grasping Natural Law principles, but because they err on matters that are not as self-evident, such as misjudging how to uphold the common good (1992, 26).

Robert George, Finnis' most ardent supporter, defends self-evidence from everyday experience (1988, 1390-1394). If someone is asked why he works two jobs, for instance, he may answer that he needs more money.

^[4] Grisez's influential article made a profound impact on Finnis' philosophy and is regarded as the co-founder of the Neothomist Tradition. See “Grisez 1965, 168-201.

His interlocutor assumes that he does not need money for its own sake, but for something more fundamental. If he is asked why he needs more money, he might confide that it is for a surgery that his cancer-stricken mother gravely needs. It becomes apparent that his actions are directed towards the basic good of life. At this point, there is no need to probe further because unlike the value of money, the value of life is an explanation-stopper. It is intrinsic to human fulfillment and requires no further justification (George 2001, 86). If there are goods that are self-evident, the logic goes, then there must also be principles of practical reasonableness that are self-evident.

I argue that these rejoinders damage Finnis' argument more than save it. First, if there truly are self-evident goods and principles, then empirical data—whether from the social sciences or everyday experience—is superfluous. One should be able to discover what these goods are without relying on the tools and methods of the social sciences. It is strange, then, that Finnis' defenders gather data made redundant by self-evidence. Second, even if there were a plethora of data to support Finnis' claims, it would only count as a preponderance of evidence but not proof of self-evidence. The attractiveness of Finnis' theory is precisely that it purports to show that natural law principles can be demonstrably known a priori, hence, any appeal to empirical data undercuts the very pedestal it stands. Besides, the use of empirical data implies that self-evident knowledge can, in fact, be indirectly derived from speculative knowledge, at least insofar as self-evidence is taken as the existence of universal patterns of behavior.

Furthermore, if self-evidence depends on the existence of such patterns, then Finnis' solution is no different from those of Philippa Foot [5] and John Searle [6], who claim that some moral judgements are true if certain factual conditions obtain. But such solutions illicitly smuggle factual premises into normative arguments. For example, it rests on the premise that it is self-evident that aesthetic experience is a basic good. Even if one accepted it for the sake of argument, the naturalistic fallacy would still be committed regardless; no 'ought' can arise simply by virtue of the fact that everyone exhibits certain inclinations. Even in a world where every individual was inclined

[5] See Foot 1958, 502-513. Foot argued that evaluative judgments are justified under certain circumstances, e.g. the judgment that someone is rude applies if someone shoves a person out of the way. But a change in factual circumstances entails a change in evaluative judgments.

[6] See Searle 1964, 43-58. Searle argued that evaluative judgments can be derived from descriptions of acts that consist of institutionalized rules, e.g. that Smith ought to pay Jones five dollars because Smith promised Jones he would. This is because it is inherent to the institution of promising that the promisor places himself under an obligation.

the good of aesthetic experience, it would be false to claim that there is an obligation to direct one's actions towards it. In short, the Neothomist appeal to self-evidence fails to solve the is-ought problem as well.

IV. Moral Realism

Michael Moore's solution comes in three parts: (1) that there are objective moral facts, (2) that legal facts supervene upon these moral facts, and (3) that law is a functional kind whose goal picks out which moral facts constitute legal ones.

A. Moral Ontology

J.L. Mackie was a subjectivist who claimed that there are no objective moral values. If there were, then they would be very "queer" metaphysical entities utterly different from anything in the universe. They would not be scientifically verifiable and could only be known through some sixth sense or moral intuition. For example, in virtue of what exactly is it "objectively" wrong to douse a cat in gasoline and ignite it, and how do we know this (1977, 38-41)?

Moore responds: what are these entities queer in comparison to? If the standard of verifiability separates normalcy from queerness, then numbers, gravity, or kinetic energy are no less queer than objective moral values (1982, 1117-1124). None of these can be perceived by the senses, yet none of them are considered queer. Similarly, nothing is queer about someone who says, "Torture is wrong" when he sees someone torturing a cat. Making this inference is no different from inferring that someone is hurting when he exhibits typical pain-expressing behavior. And if 'pain' refers to something real, then 'wrong' must refer to something real as well, and that is whatever it is that causes us to believe that torture is wrong. Moore believes this is true by virtue of the explanationist conception of ontological commitment—that one commits oneself to the existence of X if it figures into the best explanation of Y (1992, 2492). The same applies to other moral terms. 'Just' and 'right' are nothing more than labels for whatever cause us to make moral judgments about justice and rightness, which are known as "moral kinds."

Do moral kinds really exist? Moore examines language involving natural kinds such as tigers and gold, as if they have an "essence" to which the meanings of terms are fixed. For example, 'tiger' refers to a catlike species that possesses a certain genome, while 'gold' denotes a metal with seventy-nine electrons. Iron pyrite, which was once thought to be gold, was discovered to possess a different atomic structure and was subsequently renamed as "fool's gold". It is not that scientists arbitrarily decided to change the

meaning of ‘gold’, but that scientific progress caused language to be adjusted to reflect the way the world “really” is. Moral kinds are talked about in the same way. Our linguistic habits indicate that we intend to refer to things like torture as if they are “objectively” wrong. While the conventional meaning of ‘wrong’ is subject to change, exemplified in how slavery was once not thought to be wrong, its “real” meaning never changes. The best explanation for the change in the meaning of ‘wrong’ is not that wrongness itself changed, but that new knowledge of its nature caused our language to adjust. We are thus committed to the existence of moral kinds as much as natural kinds. How, then, do moral kinds fit into the world? For Moore, moral qualities such as wrongness supervene upon natural events such as acts of torture and depend on them for their existence (1992, 2515). Consequently, such qualities change with respect to their base actions. Wrongness manifests when boys torture a cat, but not if they do not torture a cat.

B. Legal Ontology

Moore embraces the Kripke-Putnam theory of reference^[7] and the realist theory of meaning: the view that a word (e.g. ‘wrongness’) refers to an object, event, idea, or entity that occurs in the physical world, and its meaning is determined by its referent. In his view, the advantage of this theory over conventionalism in law is its flexibility. Conventional meanings “run out” (Moore 1985, 293) and prevent judges from interpreting the law in accordance with the moral reality they discern.

To clarify further, let it be assumed that a doctor is being tried for murder after harvesting the organs of a patient who flatlined but could have been revived, even if he had consented to becoming a donor upon death. Under the conventional meaning of ‘death’, the judge might be forced to decide that the accused is not guilty since death was once equated with the cessation of heart and lung functions. Technological advances, however, allowed patients in this state to be revived, thereby changing our understanding of death. Under the realist theory of meaning, however, the judge can reason that the “true” nature of death is non-revivability and decide against convention. The judge who applies scientific and moral realism to legal concepts in this manner is known as a legal realist (Moore 1989, 882).

The legal realist acknowledges the existence of concepts that are neither natural nor moral kinds. Take the example of malice, the presence of which must be established to

^[7] See Saul Kripke’s analysis of rigid designators in 2018, 71-105 and Hilary Putnam’s Twin Earth example in 2012, 96-102.

convict the doctor of murder. Moore explains that legal properties such as malice depend on non-moral and moral facts (2002, 625-626). The non-moral facts include the institutional fact that Congress enacted a statute prohibiting the extraction of organs from living persons, and the semantic fact that the patient did not fall within the extension of 'dead' at the time. The moral facts include the objective meaning of moral terms contained within the statute, and the fact that it is wrong to terminate life. Just as moral properties supervene upon natural acts, legal properties depend on disjuncts of non-moral and moral facts that are reducible to natural ones.

The problem for Moore is how to determine which combination of properties accounts for all and only the instances of malice. After all, there is an indefinitely large number of disjuncts that may be used to ascribe malice unto the accused (2002, 671-679). The solution Moore proposes lies in the nature of legal kinds (e.g. malice, rights, intentions, obligations) as functional kinds whose essences consist in the goal of the larger system to which they belong. He outlines a four-stage method for determining the function of a functional kind, which is necessary to determine its essence. (1) The first step is to identify the purported functional kind, in this case, malice. (2) The second is to identify its effects, such as (a) how it is used to distinguish between murder and manslaughter, or (b) how it factors into the computation of damages, or (c) how it can be used to upgrade the severity of punishment. (3) The third is to identify the larger system in which the functional kind belongs—e.g. the legal system—to which Moore imputes the function of upholding the common good. (4) The fourth is to determine which effects of the functional kind causally contribute to the realization of the goal of the system (1992, 213-217). Within this framework, it is clear that effects (a), (b), and (c) of malice all contribute towards the goal of the legal system, though other effects may not. Whatever natural properties that (a), (b), and (c) "supervene" upon (e.g. the gravity of damaged property) are part of the disjunct of malice.

Moore's solution to the naturalistic fallacy is thus two-pronged: legal oughts derive from (1) objective moral facts upon which they depend and (2) the nature of functional kinds. Each prong, however, is not without its defects.

First, objective morality implies that since we use moral terms such as 'wrong' as rigid designators for objects with certain natures, then we are committed to some kind of metaphysical realism. Unfortunately, as Bix points out (1992, 1321-1324), this conclusion does not follow. This is because the Kripke-Putnam Theory is compatible with views other than metaphysical realism. Putnam himself emphasized how the linguistic division of labor within society often determines the meaning of terms, (1979,

227-229) the gist being that even though competent language-users know how to correctly use natural kind terms such as ‘gold’, they have no way of knowing what they mean unless they defer to the final judgments of scientific experts. It is also compatible with Wittgenstein’s theory that how we apply terms depends on shared judgments of common “forms of life” (Wittgenstein 2009, 35e-46e). Even though our understanding of morality changed over the centuries, it does not mean that we have moved closer to grasping the “true nature” of wrongness; ‘wrong’ only acquired a new sense due to other causal factors. Putnam’s and Wittgenstein’s theories are compatible with Moore’s metaphysical realism, but they are just as compatible with anti-realist theories that posit no moral facts whatsoever.

Even if there were an objective moral reality, as Jeremy Waldron points out (1992, 174-175), it would be irrelevant to law. This is because the moral realist does not offer any epistemological apparatus to match his ontological commitments. He has no way of verifying whether his beliefs conform to moral reality, justifying whether his views are truer than those of others, and knowing whether he has arrived at the correct moral conclusions. Even judges who sincerely believe in the soundness of their moral reasoning will be deciding cases on arbitrary grounds (1992, 179-182), for what will prevail in the end will be their personal beliefs about objective morality, not objective morality itself. But morality is inherently controversial; what is objectively right for one judge may be wrong for another. Thus, deciding cases in accordance with one’s perception of moral reality only makes adjudication less predictable, rational, and determinate. There is no guarantee that a judge’s decision conforms to the ‘ought’ entailed by the ‘is’ of morality. This suggests that Moore’s solution fails the logical criterion.

Meanwhile, the problem with Moore’s method for analyzing functional kinds, as Spaak says (2018, 38-44), is that it is indeterminate. To begin with, Moore does not specify how to individuate the effects of one functional kind from those of another. Does malice have the effect of determining the psychological capacity of the accused, or is this the effect of a different functional kind altogether, such as intention? Perhaps this may be remedied by choosing an appropriate level of abstraction upon which to describe the effects, but unfortunately, Moore does not clarify how to do this either. If the logic of functional kinds is that “If natural facts A, B, and C obtain, then X”, it is important to specify the level of generality with which A, B, and C are to be formulated. Otherwise it becomes unclear what the precise effects of a functional kind are. If these are unclear, however, then the questions of what function it fulfills, what type of functional kind it is, or whether it is a functional kind at all become vague as well.

Furthermore, the goal of the larger system to which the functional kind belongs is indeterminate in the context of law. Moore obviously borrows Finnis' claim that the function of law is to promote the common good (Finnis 1980, 134-160). This is certainly a goal of the legal system, but there are others. It has been said that law provides publicly ascertainable standards of behavior (Raz 1979, 52), achieves social cooperation (Waluchow 1994, 117-123), brings about structure and regularity (Kramer 1999, 204), creates plans (Shapiro 2011, 119), establishes conventions (Marmor 2005, 122), and imposes authoritative requirements (Green 1988, 77). Moore does not explain why promoting the common good is the function of the larger system. This is a crucial oversight that damages his solution to the naturalistic fallacy, for if he cannot justify why the promotion of the common good constitutes the 'is' against which functional kinds in law are to be studied, then the 'oughts' to be derived from them become just as dubious. In other words, Moore falls short of the conceptual criterion on two levels: first, he does not sufficiently clarify the nature of law as a functional kind, and even if he did, the second problem is that he does not adequately defend his conception of the function of law he proposes, i.e. his theory does elucidate what law intends to achieve.

V. Constructive Natural Law

Ronald Dworkin was the greatest natural lawyer of the twentieth century, even if he expressed discomfort with the label (1982, 165). His solution to the naturalistic fallacy was to construct law into a coherent web of legal facts and moral values.

A. Legal Rules and Moral Principles

Ronald Dworkin rose to prominence in 1977 when he published a methodical refutation of H.L.A. Hart's highly influential theory known as Law as the Union of Primary and Secondary Rules (Hart 1961, 77-94). Hart argued that the key to understanding the nature of law is to study the relationship between primary rules directed towards its citizens (e.g. the law against murder) and secondary rules that guide officials in the administration of the primary rules themselves (e.g. rules of adjudication). The most important rule in a legal system, however, is the rule of recognition—a master test of pedigree that lays out social fact criteria for determining whether something is legally valid, such as its enactment as a constitutional provision, promulgation as a legislative statute, or enshrinement as a judicial precedent.

Dworkin criticized Hart for reducing law to a model of black-letter rules, as if the only norms that judges hold to be binding are those explicitly written in authoritative sources. In his view, there are other standards not formulated as legal rules but nevertheless form

part of the law's content. These standards are known as principles, and they are legally valid not by virtue of their pedigree, but by their moral rightness. For example, unwritten principles such as 'No man should profit from his own wrongdoing', 'Manufacturers have special duties unto their customers', or 'Courts cannot be used to enforce contracts in which one party has unjustly taken advantage of another' are often invoked by judges to decide cases as if they were law (1977, 18-45). The question, however, is that since principles form an amorphous bundle of standards, how can judges know which ones are part of the law? The answer for Dworkin is that they must construct the morally soundest interpretation of the legal rules that cover a case and the moral principles that figure into their soundest justification.

B. Constructive Interpretation

For Dworkin^[8], law is an interpretive concept; judges must apply it in a manner that best serves its point, purpose, and justification. Contrary to the democratic expectation that courts should insulate law from political morality, judges should make substantive decisions because citizens have moral and political rights that cannot be found in the legal rule books (1985, 11). To this end, they must proceed with the method of constructive interpretation which comes in three stages. The first is the pre-interpretive stage where the judge gathers legal materials related to a case and treats them as the raw data of the concept, e.g. equality. The second is the interpretive stage where he begins constructing his interpretation of the concept. This is where principles come in—the principles which place the legal rules in the morally soundest light possible are part of the law. This is because, for Dworkin, the law is whatever its best interpretation is, and the best interpretation in turn is whatever the morally soundest interpretation is. The third is the post-interpretive stage where the judge adjusts his interpretation back and forth until reflective equilibrium is attained and he discovers which principles truly form part of the law. Then he will know what the law “really” says and therein lies the decision to the case (1986, 65-66).

There are thus no independent factual criteria of truth. There is only a coherent, seamless web of moral truth that must be interpreted holistically. Within this web, legal propositions are true if the moral propositions that they depend on are true:

Because value judgments can only be true, they can only be true in virtue of a case. Given

[8] Dworkin borrows John Rawls' concept-conception distinction from A Theory of Justice 1971, 5.

Hume's principle, that case must contain further value judgments—about the right understanding of the doctrine of precedent or about the responsibilities of political officials. None of those further judgments can be barely true either. They can be true only if a further case can be made supporting each of them. The truth of any true moral judgment consists in the truth of an indefinite number of other moral judgments, and its truth provides part of what constitutes the truth of any of those others (Dworkin 2011, 116-117).

This means that a legal proposition is true not by virtue of any fact, but by its conformity to a value judgment about equality, which in turn depends on another value judgment about justice, and so on. Thus, Dworkin's solution to the is-ought problem is to eliminate the 'is' altogether and replace it with a seamless, coherent web of value. The web is infinite and has no boundaries, for the entire domain of value can bear upon law no matter how remote or far-removed, provided it figures into a legal rule's constitutive case.

My main objection against Dworkin is that his theory rests on a highly implausible representation of legal systems. As Joseph Raz points out (2016, 10), Dworkin gives no reason as to why the constitutive case for a legal proposition must include the entire domain of value. If law were essentially limitless and contained any conceivable value, then it would be conceptually indistinguishable from morality. It would mean that constitutions, statutes, and decisions would cease to be authoritative because they would need to be validated against moral criteria. This undermines the very concept of law, for the very reason it exists in the first place is to make authoritative determinations that can be identified without recourse to moral argument. That is to say, it preempts the first-order (moral) reasons for its creation. This entails determining in advance which values are part of the law and which are to be excluded. There is thus an element of contingency in legal values. They can only be explained historically by reference to events in which they were recognized (Raz 2001, 76). Judges thus cannot make purely evaluative judgments without consulting statutes and judicial customs as to how to interpret the values underlying a case. This would mean that the values forming the constitutive case of law—if there is one—depends on facts to have relevance within a legal system. Dworkin thus faces a double bind: either his conception of law as an infinite web of value circumvents the logical criterion but fails the conceptual criterion due to its implausibility, or he assents to a more modest conception of law that satisfies the conceptual criterion but fails the logical criterion because it fails to eliminate the 'is' altogether.

Moreover, values are socially dependent, though this is not meant to be understood in a culturally relativistic sense. Rather, it simply means that values cannot be interpreted so

abstractly that they are detached from the practices sustaining them Raz 2008, 39). For example, from the point-of-view of law, what makes something good, just, or equitable depends on judicial conventions, communal standards, past decisions, policies of the state, and so on. This is made apparent by how there are no universal concepts of, but only various conceptions of good, justice, and equality across different legal systems. Thus, legal values do not arise in vacuums, unrelated to the society to which they owe their existence. Their sense and normative force derive from historical factors as well. Therefore, Dworkin cannot sustain his solution of making law a purely evaluative enterprise without stripping it of its distinctive social character. This oversight of law's social character provides yet another reason why Dworkin likely fails the conceptual criterion.

Conclusion

It has been argued that the solutions of four contemporary natural lawyers fail to overcome the naturalistic fallacy because each of their theories fail both the logical and conceptual criteria. Fuller's solution of deriving obligations from procedural facts of law confuses substantive moral principles with principles of efficacy. Finnis' solution of introducing self-evident goods and principles of practical reasonableness is merely asserted and made redundant by appeals to empirical data. Moore's solution of invoking moral and functional kinds is compatible with anti-realist theories of morality and meaning. Finally, Dworkin's solution of constructing a coherent, seamless web of value to replace facts altogether strips law of its distinctive social character. The Natural Law tradition has undoubtedly made tremendous advances in its jurisprudence, but more must be done to withstand Hume's powerful assault.

Works Cited

- Anscombe, G.E.M. "Modern Moral Philosophy." *Philosophy*, no. 125, Jan. 1958, pp. 1-19.
- Aquinas, Thomas. *On Law, Morality, and Politics*, Edited by William Baumgarth and Richard Regan, S.J. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1988.
- Aristotle. *Nicomachean Ethics*, Edited by Roger Crisp Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Augustine. *On the Free Choice of the Will*. Translated by Thomas Williams. Indianapolis: Hackett Publishing Company Inc., 1993.
- . *City of God*. Translated by Gerald Walsh, S.J. et al. Edited by Vernon Bourke. New York: Image Books, 2014.
- Ayer, A.J. *Language, Truth, and Logic*. New York: Dover Publications Inc., 1952.
- Blackstone, Sir William. *Commentaries on the Laws of England: In Four Books, Volume 4*, Edited by Edward Christian, Esq. Portland: Thomas B. Wait and Co., 1807.
- Bix, Brian. "Michael Moore's Realist Approach to Law." *University of Pennsylvania Law Review*, no. 4, 1992, pp. 1293-1331.
- Boyle, Joseph. "Natural Law and the Ethics of Traditions." *Natural Law Theory: Contemporary Essays*, edited by Robert George, Oxford: Clarendon Press, 1992, pp. 1-30.
- Cicero, Marcus Tullius. *De Re Publica*. Translated by Clinton Walker Keyes, Cambridge: Harvard University Press, 1928.
- Dworkin, Ronald. *Taking Rights Seriously*. London: Duckworth, 1977.
- . *A Matter of Principle*. Cambridge: Harvard University Press, 1985..
- . "Natural Law Revisited." *University of Florida Law Review* no. 2, Winter 1982, pp. 165-188.

- , *Law's Empire*. London: Fontana Press, 1986.
- , *Justice for Hedgehogs*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.
- Duke, George and Robert George. "Introduction." *The Cambridge Companion to Natural Law Jurisprudence*, Edited by George Duke and Robert George. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, pp. 1-13.
- Fine, Kit. "Truthmaking and the is-ought gap." *Synthese*, no. 2, Oct., 2018, pp. 887-914.
- Finnis, John. *Natural Law and Natural Rights*. New York: Oxford University Press, 1980.
- , "Natural Law: The Classical Tradition." *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*, edited by Jules Coleman and Scott Shapiro New York: Oxford University Press, 2002, pp. 1-60.
- , *Philosophy of Law: Collected Essays Volume 4*. New York: Oxford University Press, 2011.
- , "Aquinas and Natural Law Jurisprudence." *The Cambridge Companion to Natural Law Jurisprudence*, edited by George Duke and Robert George. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, pp. 17-56.
- , "The Nature of Law." *The Cambridge Companion to The Philosophy of Law*, edited by John Tasioulas. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, pp. 38-58.
- Foot, Philippa. "Moral Arguments." *Mind*, vol. 67, no. 268, Oct., 1958, pp. 502-513.
- Fuller, Lon. "Human Purpose and Natural Law." *The American Journal of Jurisprudence*, vol. 3, no. 1, 1958a, pp. 68-76.
- , "A Rejoinder to Professor Nagel" in *The American Journal of Jurisprudence*, vol. 3, no. 1, 1958b, pp. 83-104.
- , "Positivism and Fidelity to Law." *Harvard Law Review*, vol. 71, no. 4, 1958c, pp. 630-672.
- , *The Morality of Law*. revised ed., New Haven: Yale University Press, 1969.

- George, Robert. "Recent Criticism of Natural Law Theory." *The University of Chicago Law Review*, vol. 55, no. 4, Autumn, 1988, pp. 1371-1429.
- , *In Defense of Natural Law*. Oxford: Clarendon Press, 2001.
- Green, Leslie. *The Authority of the State*. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- Grisez, Germain. "First Principle of Practical Reason: A Commentary on the *Summa Theologiae*, 1-2, Question 94, Article 2." *Natural Law Forum*, 1965, pp. 168-201.
- Grisez, Germain, Joseph Boyle, and John Finnis, "Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends." *The American Journal of Jurisprudence*, vol. 32, no. 1, 1987, pp. 99-151.
- Hampshire, S.N. "Hume's Place in Philosophy." *David Hume: A Symposium*, edited by D.F. Pears. London: Palgrave MacMillan, 1963, pp. 1-10.
- Hare, R.M. *The Language of Morals*. Oxford: Clarendon Press, 1952.
- Harris, J.W. *Legal Philosophies*. London: Butterworth & Co Ltd., 1980.
- Hart, H.L.A. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press, 1961.
- , "Book Review of *The Morality of Law*." *Harvard Law Review*, vol. 7, no. 6, Apr. 1965, pp. 1281-1296.
- Hittinger, Russell. *A Critique of the New Natural Law Theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1987.
- Hume, David. *Treatise of Human Nature*, edited by LA Selby-Bigge. Oxford: Clarendon Press, 1960.
- , *An Enquiry Concerning Human Understanding*, edited by Eric Steinberg, 2nd ed., Indianapolis: Hackett Publishing Company Inc., 1977.
- , *An Enquiry Concerning The Principles Of Morals*, edited by J.B. Schneewind Indianapolis: Hackett Publishing Company Inc., 1983.

- Kramer, Matthew. *In Defense of Legal Positivism*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Kripke, Saul. *Naming and Necessity*. Oxford: Blackwell Publishing, 2018.
- MacIntyre, Alasdair. "Hume on 'Is' and 'Ought'." *Philosophical Review*, vol. 68, no. 4, Oct. 1959, pp. 451-468.
- Mackie, J.L. *Ethics: Inventing Right and Wrong*. London: Penguin Books Ltd., 1977.
- Marmor, Andrei. *Interpretation and Legal Theory*. 2nd ed., Oregon: Hart Publishing, 2005.
- Moore, G.E. *Principia Ethica*. Cambridge: Cambridge University Press, 1922.
- Moore, Michael. "Moral Reality." *Wisconsin Law Review*, no. 6, 1982, pp. 1061-1156.
- , "A Natural Law Theory of Interpretation." *Southern California Law Review*, vol. 58, no. 1-2, 1985, pp. 277-398.
- , "The Interpretive Turn in Modern Theory: A Turn for the Worse?" *Stanford Law Review*, vol. 41, no. 4, Apr. 1989, pp. 871-957.
- , "Law as a Functional Kind." *Natural Law Theory: Contemporary Essays*, Edited by Robert George. Oxford: Clarendon Press, 1992, pp. 188-242.
- , "Moral Reality Revisited." *Michigan Law Review*, vol. 90, no. 8, 1992, pp. 2415-2533.
- , "Legal Reality: A Naturalist Approach to Legal Ontology." *Law and Philosophy*, vol. 21, no. 6, 2002, pp. 619-705.
- Murphy, Mark C. "Natural Law Theory." *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*, Edited by Martin Golding and William Edmundson. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2005, pp. 15-28.
- Nagel, Ernest. "On the Fusion of Fact and Value: A Reply to Professor Fuller." *The American Journal of Jurisprudence*, vol 3, no. 1, 1958, pp. 77-82.
- Nowell-Smith, P.H. *Ethic*. Middlesex: Penguin Books Ltd., 1954.

- Pears, D.F. "Hume's Empiricism and Modern Empiricism." *David Hume: A Symposium*, Edited by D.F. Pears London: Palgrave MacMillan, 1963, pp. 11-30.
- Putnam, Hilary. "The Meaning of 'Meaning'." *Mind, Language, and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979, pp. 215-271.
- , "Meaning and Reference." *Analytic Philosophy: An Anthology*, edited by A.P. Martinich and David Sosa. 2nd ed.. West Sussex: Wiley Blackwell, 2012, pp. 96-102.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1971.
- Raz, Joseph. *The Authority of Law*. Oxford; Clarendon Press, 1979.
- , *Value, Respect, and Attachment*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- , *The Practice of Value*. New York: Oxford University Press, 2008.
- , "A Hedgehog's Unity of Value." *The Legacy of Ronald Dworkin*, Edited by Wil Waluchow and Stefan Sciaraffa. New York: Oxford University Press, 2016, pp. 3-24.
- Rundle, Kristen. "Opening the Doors of Inquiry: Lon Fuller and the Natural Law Tradition." *The Cambridge Companion to Natural Law Jurisprudence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, pp. 428-456.
- Quinton, Anthony. *Hume*. London: Phoenix, 1998.
- Rodrigues, Luis Cordeiro. "Can Natural Law Provide an Adequate Account of Normativity?" *Public Reason*, vol. 6, no. 1-2, 2016, pp. 35-46.
- Searle, John. "How to Derive 'Ought' from 'Is.'" *The Philosophical Review*, vol. 73, no. 1, Jan. 1964, pp. 43-58.
- Shapiro, Scott. *Legality*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.

- Spaak, Torben. "Legal Realism and Functional Kinds: Michael Moore's Metaphysically Reductionist Naturalism." *SSRN Electronic Journal*, 2018, pp. 1-68.
- Waldron, Jeremy. "The Irrelevance of Moral Objectivity." *Natural Law Theory: Contemporary Essays*, Edited by Robert George. Oxford: Clarendon Press, 1992, pp. 158-187.
- Waluchow, W.J. *Inclusive Legal Positivism*. New York: Oxford University Press, 1994.
- Weinreb, Lloyd. *Natural Law and Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1987.
- Wesley-Smith, Peter. "Theories of Adjudication and the Status of *Stare Decisis*." *Precedent In Law*, Edited by Lawrence Goldstein. Oxford: Clarendon Press, 1987, pp. 73-87.
- Winston, Kenneth. "Is/Ought Redux: The Pragmatist Context of Lon Fuller's Conception of Law." *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 8, no. 3, Winter, 1988, pp. 329-349.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. Rev. 4th ed. Translated by G.E.M. Anscombe, P.M.S. Hacker, and Joachim Schulte, edited by P.M.S. Hacker and Joachim Schulte West Sussex: Blackwell Publishing Ltd., 2009.

ABOUT THE AUTHOR

Enrique Benjamin R. Fernando III is an Assistant Professor with the University of the Philippines Diliman Department of Philosophy. He graduated with a Master of Arts in Philosophy degree from the same university in 2020 with a final graduate GWA of 1.00, and graduated magna cum laude from Ateneo De Manila University in 2015 with a double major in BS Management Engineering and AB Philosophy, and a double minor in History and Strategic Human Resource Management. His research interests include topics in the Philosophy of Law, Political Philosophy, Ethical Theory, the Philosophy of Language, Philosophy of Mind, and the History of the Analytic Tradition. His essay “Is structural realism the best of both worlds?”—a paper in the Philosophy of Science—recently won First Prize in the prestigious Oxford University Department for Continuing Education (OUDCE) Marianne Talbot Essay Student Essay Competition for Michaelmas Term 2022.

Tungo sa Golden Ending: Ang Pangangasiwa-Pagtatanghal ng Damdamin sa mga Birtuwal na Lalaki sa Larong Otome na *Golden Hour*

Mariyel Hiyas C. Liwanag

University of the Philippines Los Baños,
mcliwanag2@up.edu.ph

Rowell D. Madula

De La Salle University
rowell.madula@dlsu.edu.ph

Abstract:

Itinuturing bahagi ng kulturang Hapon ang mga larong otome ngunit sa kasalukuyan, lumalawak na ang merkado nito. Dumarami na ang dating nakasentro lamang sa mga kababaihang Hapon sa pamamagitan ng lokalisasyon. Kinalaunan, ginamit na rin ng iba pang developer ng ibang bansa ang estruktura ng larong otome at isa rito ang Matchaa Studio na binubuo ng mga Pilipinong game developer nang likhain nila ang larong otome na *Golden Hour*. Tekstwal na sinuri ng pag-aaral ang larong *Golden Hour* gamit ang konsepto ng paggawang emosyonal ni Arlie Russel Hochschild sa pamamagitan ng paggalugad sa pangangasiwa at pagtatanghal ng damdamin sa loob ng laro.

Pinangangasiwaan ng manlalaro ang kanyang damdamin sa paggamit niya ng pagkatao ni Delos Santos sa loob ng laro. Upang maabot ang layunin sa loob ng laro ang pinakakaaya-ayang katapusan ng kuwento, kinakailangang pangasiwaan nang mahusay ang damdamin sa pamamagitan ng pagpili ng sagot batay sa kaangkupan sa kuwento, damdamin ng isang birtuwal na kalalakihan at mayamang karasanang emosyonal ng manlalaro. Mula sa pangangasiwa ng damdamin, magkakaroon ng pagtatanghal ng damdamin na makikita sa piniling aksyon o desisyon ng bidang karakter na gamit ng manlalaro. Bagaman magkapatid ang suri sa *Golden Hour* sa iba pang pananaliksik ukol sa larong otome, hindi maikakaila na ang pangangasiwa nito ay nasa bahagi pa lamang ng damdamin at hindi pa tumutulay tungong oras o salapi, na nagiging giya na ng mga kasabayan nitong pamagat sa parehong kategorya.

Mga susung ideya: pangangasiwa-pagtatanghal ng damdamin; paggawang emosyonal; otome; babaeng manlalaro; *Golden Hour*; Arlie Hochschild

Ang Disenyo ng Otome bilang Isang Niche

Mystic Messenger, *Code: Realize*, *CollarxMalice* – ilan lamang ito sa mga pamagat ng mga popular na larong otome, isang genre ng video game sa iba-ibang gaming platform na ang merkado ay nakatuon sa mga babaeng manlalaro. Dinisenyo ang mga larong otome o otoge (pinaikling bersyon ng otome game) para sa mga manlalarong babae batay na rin sa literal na salin-kahulugan nitong ‘young lady.’ Sa industriya ng video gaming sa Japan, itinuturing na isang kategoryang espesyalisado o *niche* ang otoge dahil nilikha ang mga larong ito bilang isang digital na espasyo ng mga kababaihang manlalaro na laruin ang iba-ibang identidad at pantasya ng kanilang kasarian sa samu’t saring konteksto at estruktura (Kim, 166). Nangangahulugan ang kategoryang *niche* sa mga video game na maliit ang bilang ng manlalaro. Bagaman maituturing espesyalisado ang kategorya ng mga otoge, hindi nangangahulugang limitado ang bilang ng manlalaro at maituturing maliit na negosyo ang mga ito. Pinatunayan ng stock market sa Japan na hindi ito maliit na negosyo at malaki ang saklaw ng merkado nito. Ibinigay na halimbawa ni Matt Sainsbury ang game developer na *Coly* na pagmamay-ari ng dalawang magkapatid na mayroon bawat isa ng halagang 15.2 bilyong yen sa stock holdings. Ayon sa kanya, hindi pangunahing hadlang ang hindi pagsasalin ng mga laro sa iba pang wika dahil kumikita ito nang hindi lumalabas sa lokal na merkado (Sainsbury). Nagkakaroon rin ng pagsasalin ng wika ng laro upang maabot ng ganitong espesyalisadong kategorya ang mas malawak na merkado at tinatawag itong lokalisasyon (localization). Ang kumpanyang Aksys Games Localization, Inc. ang pinakaunang video game publisher na naglayong ilabas ang otoge sa Japan, Japan, nagtuon sa Kanluraning manlalaro (Aksys Games) at nagkamal na ng humigit-kumulang \$1 milyon mula sa mga naibenta nito (Dun & Bradstreet).

Hindi nalalayo ang otoge sa *shoujo* na genre ng manga at anime. Habang maililingkis ang salitang *otome* sa mga laro, maikakawing naman ang salitang *shoujo* sa mga anime at manga. Bagaman magkaiba ang midyang saklaw ng kanilang katawagan, may pagkakahawig sa kadalasang esensya ang mga ito: madalas na may lakip na temang romansa at mayroong protagonistang babae. Noong Dekada ’90 at ’00, umusbong ang *anime* sa mga pampublikong istasyon sa telebisyon at kabilang ang ilang mga sikat na *shoujo anime* tulad ng *Card Captor Sakura*, *Fushigi Yuugi*, at *Sailor Moon* sa mga pamagat na ipinalabas noon (Conde). Masasabi na hindi na rin bago ang esensya ng isang otoge sa danas ng mga Pilipinong lumaki sa dekadang ito. Inilarawan rin ni Hyeshin Kim (kay Ganzon, *Growing the Otome Game Market: Fan Labor and Otome Game Communities Online*, 348), ang mga katangiang madalas makita sa mga otoge: relatibong madaling sistema ng mga kontrol, koneksyon sa iba pang midya

tulad ng shoujo anime o manga, at sistemang may kakayahang makipag-usap at bumuo ng relasyon sa mga kalalakihan. Langkap ng mga otoge ang estruktura ng isang nobelang biswal (visual novel), ang kakayahang magkaroon ng interaksyon sa mga karakter, ang mga alternatibong yugto ng kuwento at mga alternatibong katapusan at ang estilong grapika ng Japanese animation—isa na itong buong sistema ng larong pang-aliw na nakatuon sa mga babae. Ang larong Angelique ng Koei ang unang inilabas na otoge at idinisenyo ito para sa console na Super Nintendo noong 1994. Ang serye na ito ang itinuturing na unang romantikong laro para sa mga kababaihan (Famitsu). Dahil sa tagumpay nito na makaakit ng kababaihang manlalaro sa industriya ng video game, naglabas ng mga spin-off at bersyon ng laro ang kumpanya para sa iba pang plataporma sa paglalaro tulad ng Game Boy Advance, PC (personal computer) at Playstation sa mga sumunod na taon. Ito rin ang naging trend para sa iba pang otoge — lumilikha ang mga kumpanya ng isang kwentong nakapaloob sa laro at umiinog sa isang bidang babae na maaaring lumikha ng relasyong romantiko sa isa sa mga sumusuportang non-playable character (NPC) sa loob ng laro.

Sa paglawig ng teknolohiya, umusbong ang konseptong freemium ng negosyo sa mobile phone at mga portable na gadget. ng mga manga reader, role-playing game, at social networking site ang ilan sa mga halimbawa ng mga aplikasyong na sumailalim sa ganitong konsepto. Sa paglago rin ng kulturang freemium, lumaki ang bilang ng mga libreng aplikasyon na maituturing na aksesible sa mga mayroong smartphone at koneksyon sa internet. Maging ang mga otoge ay pumailalim sa konsepto ng freemium, kabilang na ang larong *Golden Hour* na likha ng mga Pilipino at mayroong kuwentong umiinog sa loob ng isang kathang-isip na siyudad sa Pilipinas. Sinuri sa pananaliksik ang pangangasiwa ng damdamin ng manlalaro sa larong *Golden Hour* at paano ito tumutungo sa pagtatanghal ng damdamin, at inilarawan ang disenyo ng *Golden Hour* sa mas malawak na disenyo ng mga otoge sa panahon ng modelong freemium.

Mga Direksyon ng Pag-aaral sa Larong Otome

Sa paglago ng otoge sa merkado, lumitaw rin ang maraming iskolastikong lathalain hinggil rito at iba-ibang pamagat ng otoge ang kanilang sinuri batay sa iba-iba ring mga paksa. Isang halimbawa ang pag-aaral ni Emily Taylor noong 2007 hinggil sa mga lalaking protagonista bilang isang tila kaban na walang laman dahil sa kawalan o kalabuan ng personalidad na tumutugma sa sinumang manlalaro (Taylor). Sinuri naman ni Kumiko Saito (1-18) ang nosyon ng romansa at relasyon na hinubog ng modernong pulitika ng identidad. Tinalakay naman ni Sarah Christina Ganzon ang representasyon sa larong *Mystic Messenger* at Dandelion (Ganzon, “*Sweet Solutions*

for Female Gamers': Cheritz, Korean Otome Games, and Global Otome Game Players" 225-244). Itinala naman ni Hyeshin Kim (165-188) ang kasaysayan ng mga larong pambabae at ang diskurso ng pagkababae sa mga larong elektroniko sa pamamagitan ng mga larong *Angelique* at *Harukanaru Tokino Nakade3*. Ipinaksa naman ng *Sadistic Lovers: Exploring Taboos in Otome Games* (Cosmos, 245-251) ang mga trope ng mga birtuwal na kalalakihan sa otome na sa pagsusuri naman ni Shira Chess sa mga video game, natanto niya na naglalaan ng paggawang emosyonal (emotional labor) ang mga kababaihang manlalaro dahil mayroong mga laro na nilikha para sa kababaihan at nakaangkla sa kalagayang emosyonal ng ibang tao. Kabalintunaan ang kinalalabasan ng emosyonal na paggawa sa loob ng isang laro, kumpara sa emosyonal na paggawa sa reyalidad kung saan hindi ito nabibigyan ng kabayaran (Chess, 90). Dagdag ni Chess (90), malinaw ang pabuya sa naglalaan ng emosyonal na paggawa sa loob ng laro. Mayroon ring ganitong lapat ng teorya hinggil sa paggawang emosyonal sa iskolastikong artikulo na sumuri sa mga larong *Mystic Messenger* (Ganzon, "Investing time for your in-game boyfriends and BFFS: Time as commodity and the simulation of emotional labor in *Mystic Messenger*" 139-153), *Code: Realize – The Guardian of Rebirth*, at *Princess Arthur* (Ganzon, "Making Love Not War: Female Power and Emotional Labor of Peace in *Code: Realize – The Guardian of Rebirth* and *Princess Arthur*" 37-58). Naging paksa rin ng pag-aaral ang larong *Hakuōki* bilang espasyo sa pagitan ng birtuwal at realidad (Lopez 85-86). Tulad ng mga pananaliksik nina Ganzon at Chess, layon ng papel na ito na galugarin ang konsepto ng paggawang emosyonal sa partikular na otoge. Samantala, ang mga konsepto ng pagiging asawa at/o ina at ang seksuwalisadong mga babaeng karakter sa mga otoge na *Moshi, kono sekai ni kami ga iru to suru naraba* at *Niru Adomirari no tenbin – teito genwaku kitan* ang mga naging paksa ni Clara Isabella Ann Lim. Dito makikita na maraming pamagat na ang pinag-aralan ng mga mananaliksik para sa categoryang otome ng mga video game, ngunit maituturing maliit na bilang ng pananaliksik ito kung ikukumpara sa dami ng mga pamagat na inilabas at inilalabas sa ilalim ng categoryang ito.

Maliban sa suring tekstwal na mga pananaliksik, mayroon ring mga lathalain na nakatutok sa relasyon ng reyalidad at kathang-isip. Halimbawa nito ang etnograpiyang saliksik hinggil sa praktika ng mga fan o manlalaro ng otoge ang papel ni Leticia Andlauer gamit ang posturang mananaliksik-fan mula sa posturang etnometodolohikal. Sinikap na suriin sa saliksik na ito ang mga representasyon sa loob ng larong *Uta no Prince-sama* at ang anime nito hanggang sa praktika ng mga manlalarong fan upang ipakita ang kanilang katapatan sa mga birtuwal na lalaki sa loob ng laro (Andlauer 172-179). Sinundan naman ito ng pagtalakay ni Ganzon (347-366) sa papel na *Growing the Otome Game Market: Fan Labor and Otome*

Game Communities Online hinggil sa merkado ng otome at ang interkonektadong relasyon ng mga manlalaro, mga blogger at ng mga kumpanya. May pag-aaral rin na nakatutok sa relasyon ng ganitong mga laro sa sikolohiya ng manlalaro tulad ng pag-aaral sa mga dahilan para ma-engganyo ang isang tao na maglaro ng mga video game (Kolke, et. al, 1-14.) Isa sa mga halimbawa ng mga sikat na otoge ang larong *Mystic Messenger* at pinatunayan ng pag-aaral ni Ganzon (*Growing the Otome Game Market: Fan Labor and Otome Game Communities Online*, 347-366) na malawak ang fanbase ng larong ito. Katunayan sa isang ‘di-pormal na pananaliksik na isinagawa ng Tailor Tales, mula sa 800 na sumagot ng kanilang sarbey, makikita kung saang iba't-ibang kontinente nagmumula ang mga naglalaro ng otoge: Afrika, Asya, Australya, Europa, Hilagang Amerika, Timog Amerika at Oceania. Dagdag ng kanilang sarbey, malawak ang saklaw na edad ng mga naglalaro, 29% nito ang mula edad 21 hanggang 24 (Tailor Tales). Pinatunayan rin ng kanilang sarbey ang naunang ideya na nilikha ang larong ito para sa kababaihan dahil sa 800 sumagot ng kanilang sarbey, itinuturing na 93% ang kanilang mga sarili bilang babae, samantalang 2% naman ay lalaki at ang natitirang 4% ay non-binary habang ‘others’ ang isinagot ng natitira (Tailor Tales). Maituturing na kakaunti lamang ang pag-aaral ng mga otoge kumpara sa dami ng mga pamagat na nakapaloob sa categoryang ito sa iba-ibang plataporma. Makapag-aambag ang pananaliksik na ito hindi lamang para sa paksang otoge kundi maging sa mga lokal na pananaliksik sa video game sa bansa.

Isa sa mga kamakailang inilabas na otoge sa Google Play sa gitna ng pandemya ang *Golden Hour* na nilikha ng mga Pilipinong developer at batay sa bansang Pilipinas ang kuwento. Susuriin ng pag-aaral na ito ang laro bilang isang teksto gamit ang konsepto ng pangangasiwa ng damdamin. Mahalaga rin ang ganitong klaseng pag-aaral lalo pa at itinuturing itong kauna-unahang otoge na Pinoy dahil sa mga developer nito at dahil sa kuwento. Layunin ng papel na ito na dumagdag sa bilang ng mga pananaliksik sa paksang otoge na gumagamit ng batayang teorya ng pangangasiwa ng damdamin ni Arlie Hochschild. Ginamit na ni Sarah Christina Ganzon ang teorya ni Hochschild sa kanyang papel na “Investing time for your in-game boyfriends and BFFS: Time as commodity and the simulation of emotional labor in *Mystic Messenger*.”

Ipinapanukala ni Arlie Russel Hochschild na bahagi ng kalakaranang serbisyo ang konsepto ng paggawang emosyonal o pangangasiwa ng damdamin. Sa isang industriya ng pagseserbisyo (service-oriented), ang kabuuang nararamdaman at pagkakuntento ng customer ang makapagsasabi kung matagumpay ang serbisyo o hindi. Ayon nga kay Arlie Hochschild (5), “*the emotional style of offering the service is part of the service itself.*” Ito ang tinatawag niyang emosyonal na paggawa (7) kung saan kailangang pangasiwaan ang panloob na damdamin patungo sa panlabas na anyo

ng mga ito upang makalikha ng katanggap-tanggap na estado ng pag-iisip ng ibang tao:

But in the course of doing this physical and mental labor, she is also doing something more, something I define as emotional labor. This labor requires one to induce or suppress feeling in order to sustain the outward countenance that produces the proper state of mind in others.

Sa kaibuturan ng pagkakaiba ng paggawang emosyonal at pisikal, mayroong pagkakahalintulad ang dalawang ito hinggil sa halaga. Ika nga,

It is when we come to speak of the exploitation of the bottom by the top in any society that we become morally concerned. In any system, exploitation depends on the actual distribution of many kinds of profits – money, authority, status, honor, well-being. It is not emotional labor itself, therefore, but the underlying system of recompense that raises the question of what the cost of it is (Hochschild, 12).

Malaking bahagi ng paggawang emosyonal ang pangangasiwa ng damdamin. Tinalakay ni Shira Chess (90) na madalas ikinakawing ang konsepto ng emosyon at pagkalinga sa mga kababaihan at nagiging daan ang mga ito ng mga developer ng mga video game para matumbok ang mga babaeng manlalaro. Parehong bagay ang tutumbukin ng pagsusuring ito para sa larong *Golden Hour*.

Ayon kay Hochschild, may dalawang uri ng pag-arte: mababaw na pag-arte (surface acting) at ang malalim na pag-arte (deep acting). Tumutukoy ang mababaw na pag-arte sa panlabas na anyong naglalahad ng damdamin ng isang tao – maaaring pagbuntong-hininga, o pagngiti (Hochschild, 35). Inihalintulad niya ang mababaw na pag-arte sa method acting:

Method acting – illustrates surface acting in the course of disparaging it... this is surface acting – the art of an eyebrow raised here, an upper lip tightened there. The actor does not really experience the world from an imperial viewpoint, but he works at seeming to (Hochschild, 38)

Samantala, mayroong internalisasyon ang isang tao sa kanyang nadarama sa malalim na pag-arte. Tinukoy ni Hochschild (38) ang dalawang uri ng pagsasagawa ng malalim na pag-arte: una sa pamamagitan ng indirektang paggamit ng imahinasyon, ikalawa sa pamamagitan ng direktang paghimok ng nararamdaman. Sa unang uri ng proseso, lumilikha ng konteksto sa loob ng isipan, samantalang sa ikalawang uri ng proseso, malay na naglalatatag ng konteksto para magiya ang damdamin sa direksyong nais:

We also set a personal stage with personal props, not so much for its effect on our audience as for the help it gives us in believing in what we imagine. Serving almost as stage acquaintances who prod our feelings in a desired direction (Hochschild, 44).

Sa uri ng pag-arte na ito, nagkakaroon ng tunggalian at operasyong internal na pagkukunwari (make-believe) at kadalasang mga hindi ispontanyo na mga nararamdaman dahil mayroong panloob na interbensyon (Hochschild, 38-39). Gagalugarin ng pananaliksik na ito ang sistema ng larong *Golden Hour* gamit ang pangangasiwa-pagtatanghal ng damdamin bilang bahagi ng paggawang emosyonal.

Ang Disenyo ng *Golden Hour*

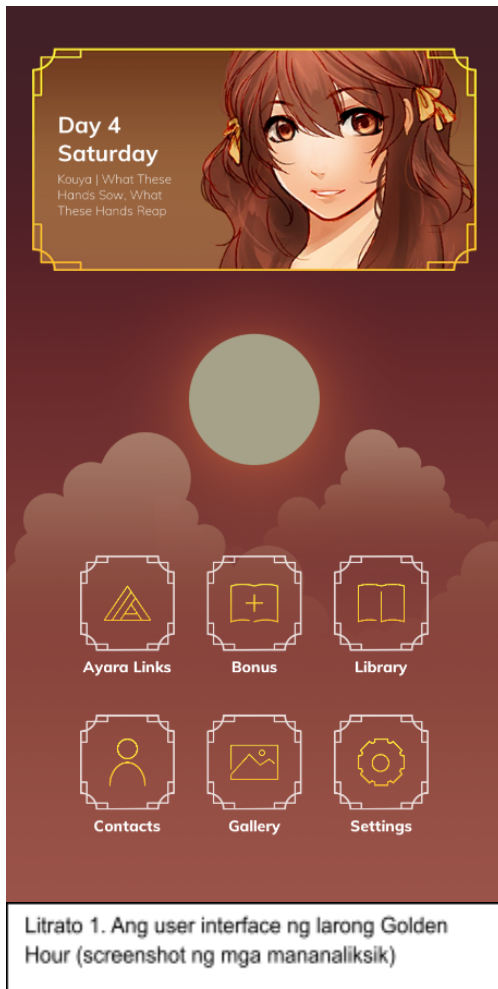
Nagsimula sa pagmamahal sa mga larong otome at kulturang popular ng tatlong magkakaibigang mula sa silangang baybay ng Pilipinas ang desisyon na lumikha ng kanilang sariling nobelang laro. Binanggit rin ng tatlong itinuturing mga tagapagtatag ng grupo na malaki ang impluwensya ng larong mobile na *Mystic Messenger* sa kanilang nilikha (Matchaa Studio, “Golden Hour Otome Romance Press Kit”). Itinatag ng magkakaibigang ito ang Matchaa Studio noong ika-11 ng Marso 2017 at mula sa grupo na may limang miyembro, binuo nila ang unang demo ng *Golden Hour* (Matchaa Studio, “Golden Hour Otome Romance Press Kit”). Inilabas nila ang beta demo nito noong ika-8 ng Oktubre ng parehong taon sa Discord na mayroong 150 miyembro noong panahong iyon (Matchaa Studio, “Beta Demo for Golden Hour”).

Kinalaunan, sinimulan ng grupo ang kanilang kampanya sa paglikha ng *Golden Hour* sa Kickstarter na may layuning makalikom ng AUD 8,000 (humigit-kumulang Php 290,000) noong ika-19 ng Mayo ng 2018 (Matchaa Studio, “Live on Kickstarter”). Naipon nito ang kinakailangan halos dalawang buwan mula sa pagkakalikha ng kanilang kampanya (Matchaa Studio, “100% Funding on Kickstarter”) at sa website nito sa Kickstarter, nakalikom na ito ng humigit-kumulang P400,000 (AUD 12,305) mula sa 157 katao (Matchaa Studio, “Golden Hour – A Mobile Otome Visual Novel”). Dagdag, hindi bababa ng Php400 (AUD 11) ang halaga ng pagtulong sa kampanya ng *Golden Hour* at makatatanggap ang mga nagbigay ng donasyon (o tinatawag na backer sa Kickstarter) ng mga sumusunod bilang pasasalamat, depende sa halaga na ibinigay: mga eksklusibong kabanata, mga gabay sa paglalaro, at pisikal na mga benepisyo (Matchaa Studio, “Golden Hour – A Mobile Otome Visual Novel”). Ilan sa pisikal na benepisyo na maaaring matanggap ay ang digital artbook ng laro na mayroong 40 pahina, CD ng mga orihinal na tugtog ng laro at mga kard ng mga karakter (Matchaa Studio, “Sneak Peek of the Physical Rewards Pack”).

Opisyal at libre itong inilabas sa Google Play noong ika-13 ng Mayo ng 2018 at huling na-updeyt noong ika-5 ng Pebrero ng 2021 (Matchaa Studio, “Golden Hour Otome Romance”). Katunayan, nakapagtala na ito ng higit 10,000 download, 623 na rebyu at 4.7 na rating bagaman dalawang kuwento pa lamang ang maaaring malaro (Matchaa Studio, “Golden Hour Otome Romance”), patunay na mayroong tumatangkilik sa ganitong tipo ng laro. Mainam na ito lalo na sa usapin ng kasarian, emosyon at pantasya. Maaaring ilagay ito sa bahagi ng aking papel kung saan ipinakikilala ang laro at ang developer nito.

Umiinog ang otoge na *Golden Hour* sa kuwento ng buhay ni Delos Santos, na bibigyan ng manlalaro ng anumang unang pangalang naisin (hal. Juana Delos Santos). Nagsisimula ang laro sa pagbabalik ni Delos Santos sa kathang-isip na siyudad ng Haraya sa Pilipinas, mula New Zealand at sa paglipat niya sa Ayara High School, isang paaralan para sa mga mag-aaral mula sa mga mayayamang pamilya. Sa unang araw pa lamang sa paaralan, makikilala ng protagonistang si Delos Santos sina Isanagi Ayara na anak ng pinakamayamang pamilya sa siyudad, Rui Ferreira na isang Pinoy-Brazilian na lumaki sa Japan bago umuwi ang pamilya sa Pilipinas, Sol Lee na isang musikerong may itinatagong lihim, at Kouya Ibara na kilalang delingkwente sa loob ng paaralan. Inaasahan na mayroong tig-iisang kuwento ang bawat birtuwal na lalaking binanggit ngunit sa ngayon, mga ruta ng kuwento pa lamang nina Kouya at Rui ang bukas sa mga manlalaro. Maliban sa mga birtuwal na lalaki, makikilala rin ni Delos Santos ang grupo ng mga babaeng NPC (non-playable character) na sina Reina, Mayumi, at King na may kani-kaniyang kuwento at personalidad rin.

Nasa anyo ng nobelang biswal ang larong *Golden Hour* kung saan umuusad ang kuwento sa paglipas ng kada araw sa loob ng laro, at tumatagal ang bawat kuwento ng sampung araw sa loob ng laro. Ginagampanan ng manlalaro ang protagonista sa mga larong gumagamit ng anyong nobelang biswal. Madalas na ganito ang anyo ng laro: isang kuwento gamit ang teksto habang kalakip ang mala-anime na estilong biswal at tunog. Nakatutok lamang ang gameplay ng ganitong uri ng laro sa pagpili ng isasagot o gagawin ng protagonista sa mga sitwasyon na mayroong pagpipilian. Mayroon ring kawing-kawing na naratibo at katapusan ang isang nobelang biswal batay na rin sa mga sagot o aksyon ng protagonista.

Sa larong *Golden Hour*, makikita ang mismong nobelang biswal sa ‘Schedule’ na mayroong sampung araw at nakalahad ang kabuuang kuwento sa loob ng maikling bilang ng araw (tingnan ang taas na bahagi ng **Litrato 1**). Umuusad ang kuwento kada araw at ang mangyayari sa mga susunod na araw ay batay sa sinabi o ginawa ng protagonista. Sa bawat araw, mayroong iba-ibang pangyayari at mayroong iba-ibang katapusan ang laro batay sa pinili ng manlalaro sa kada pangyayari. Gumagamit rin ang laro ng mga popular na salita sa Filipino tulad ng adobo, mamon, at inasal, ngunit Ingles ang pangunahing wika ng laro. Mayroon ring halaw sa mga brand tulad ng Jollibean burger, Araya, at Robertson’s.

Maliban sa ‘Schedule,’ makikita rin sa laro ang tinatawag na Ayara Link, mala-forum na bahagi ng laro kung saan mababasa ng manlalaro ang mga pangyayari sa loob ng kanilang paaralan at ang mga sentimyento at komento ng mga mag-aaral. Mayroong mga pagkakataon sa laro na nagiging paksa rin sa mala-forum na ito ang protagonistang babae. Halimbawa,

naging paksa ang relasyon nina Delos Santos at ni Kouya Ibara sa ikasampung araw ng laro.

Naglalaman rin ang laro ng bahaging tinatawag na ‘Library’ kung saan nakapaloob ang handbuk ng Ayara High School at ang gabay sa Haraya City. Ayon sa gabay na nakapaloob sa laro, isang proyektong land reclamation ng mga gobyerno ng Pilipinas at Japan ang siyudad ng Haraya noong dekada ’50 at nagmula sa Maynila at karatig-lugar ang unang nanirahan sa siyudad. Tinaguriang siyudad ng agham, sining,

kultura at libangan ang Haraya at nahahati ito sa siyam na distrito. Samantala, kilala ang Ayara High School bilang isang institusyon na pagmamay-ari ng pamilyang Ayara.

Ang Pangangasiwa ng mga Damdamin sa Romansa

Makikita ang maigting na malalim na pag-arte sa isang manlalaro ng mga otoge dahil mayroong internalisasyon ng damdamin sa mga sitwasyon sa loob ng laro. Mayroong mga pagkakataon sa larong *Golden Hour* na kinakailangan ng internalisasyon ng panloob na damdamin para sa manlalaro. Halimbawa, sa ikaapat na araw sa ruta ni Kouya Ibara, may pagkakataong pabirong tinanong ni King kung ano ang palagay ni Delos Santos kung dalhin siya bilang date ni Kouya sa pinagdalong café o diner sa kanila ng binata. Ang tatlong pagpipilian ng manlalaro: “You can have him. / It has its charm. / I like the efficacy (sic – efficiency).” Sa pagkakataong ito, mangangailangan ng deep acting ang manlalaro dahil mayroon siyang layuning makuha ang pinakamainam o pinakatotoong katapusan (best or true ending) na kadalasan ay nasa porma ng maligayang katapusan para sa protagonista. Sa pagkakataong ganito, kinakailangang pangasiwaan ng manlalaro ang kanyang internal na damdamin kung hindi ito tugma sa inaasahang damdamin ni Delos Santos na kanyang ginagampanan sa laro.

Kapag pinili ng manlalarong ito ang unang opsyon na “You can have him,” malinaw ito ng pagtanggì kay Kouya at sa namumuong relasyon sa pagitan nilang dalawa. Ang sumunod na dalawang pagpipilian ay kabalintunaan ng nauna. Malay ang isang

manlalaro na kailangang pangasiwaan ang damdamin ng karakter na gamit dahil dito nakabatay ang mga sagot.

Upang magkaroon ng mahusay na interbensyon sa damdamin sa pamamagitan ng pangangasiwa, kinakailangan ng isang manlalaro ng mayamang karanasang emosyonal (emotional memories). Sinasabi niya na kinakailangang maalala ng tao ang mga karanasang emosyonal upang mapangasiwaan ang kanyang damdamin (Hochschild, 41):

To store a wealth of emotion memories, the actor must remember experiences emotively. But to remember experiences emotively, he or she must first experience them in that way too, perhaps with an eye to using the feelings later.

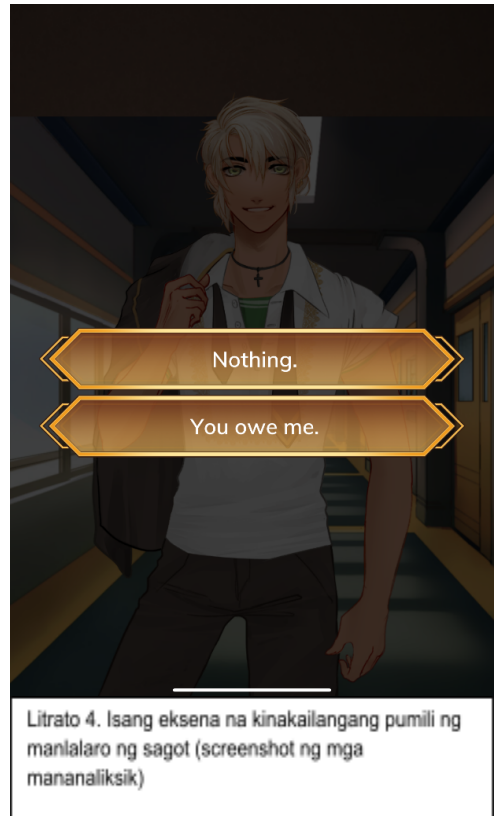
Sa mga otoge, maaaring hugutin ito ng isang manlalaro mula sa kanyang karanasan sa paglalaro ng ganitong uri ng laro, o sa digital na karanasan sa mga arketipo ng lalaki sa loob ng laro.

Kinakailangang isaalang-alang rin ang personalidad ng birtuwal na binata at ang pag-alala sa mga karanasang emosyonal bilang bahagi ng pangangasiwa ng damdamin. Ipinakilala si Kouya Ibara sa laro bilang isang *tsundere*, isang terminolohiya sa mga manga at anime para ilarawan ang isang taong mainitin ang ulo, mabilis magbago ang mood, malamig ang pakikitungo sa mga tao at maaasahan, at kung isasaalang-alang ang kanyang personalidad, ang ikatlong pagpipilian ang klase ng komento na kanyang nanaising marinig mula kay Delos Santos. Ang sagot ni Delos Santos ang ituturing na mababaw na pag-arte at sa ganitong pagkakataon, isasaalang-alang ng manlalaro ang itinuturing katanggap-tanggap na

Litrato 3. Isang eksena sa pagitan ni Delos Santos at Rui Ferreira (screenshot ng mga mananaliksik)

damdamin sa kanya ng iba pang mga karakter, partikular ng lalaking kanyang nais makapareha. Kinakailangan rin ng pangangasiwa ng damdamin sa isang eksena sa kuwento ni Kouya kung saan nalaman ni Delos Santos ang kalagayang pampamilya ng binata at mayroong dalawang pagpipilian ang manlalaro: agad na kausapin ang binata hinggil rito o sarilihin ang nalamang lihim. Isa ito sa mga eksena na kinakailangan ng pangangasiwa ng damdamin dahil kapag pinili ang una, makatatanggap ang manlalaro ng masamang katapusan (bad ending) sa ikapitong araw, at kung pinili ng manlalaro na magtimpi si Delos Santos, magpapatuloy sa ikawalong araw ang kuwento. Dito papasok ang usapin na maliban sa internal na interbensyon ng damdamin at mayamang karanasang emosyonal, isa pang itinuturing na mahalagang bahagi ng deep acting ni Hochschild (43) “ang pagturing sa mga bagay na parang bang totoo (*as if this were true*) [aming salin].”

Litrato 4. Isang eksena na kinakailangang pumili ng manlalaro ng sagot (screenshot ng mga mananaliksik)

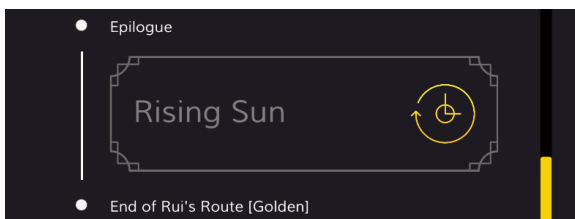
Kung baguhan ang manlalaro sa mga larong otome, magagamit nito ang konteksto upang tiyakin na ang pangangasiwa ng damdamin ay giya sa layuning nais. Makikita rin ang mga bahagi ng pangangasiwa ng damdamin sa ruta ni Rui Ferreira. Kung pagbibigay ng espasyo at pag-unawa sa paraan ni Kouya para tapusin ang mga gawaing iniatas sa kanya ang inaasahan mula kay Delos Santos, naiiba naman ang inaasahan sa protagonista sa ruta ni Rui: isang taong mapagkalinga at mayroong pakialam sa ibang tao at nagbibigay ng loob. Magdudulot ng isang masamang katapusan (bad ending) ang mga sagot na patungo sa malamig na pakikitungo sa kapwa.

Ang Pagtatanghal ng mga Damdamin sa Romansa

Mula sa internal na pangangasiwa ng damdamin ng manlalaro sa pamamagitan ng karakter ni Delos Santos, tutungo ito sa pagtatanghal ng damdamin o ang tinatawag na mababaw na pag-arte (surface acting). Sa kabuuang daloy ng laro, bihirang makikita ng manlalaro ang karakter na kanyang ginagampanan. Makikita ng manlalaro sa bibihirang pagkakaton ang persona ng protagonista sa mga eksenang matitingkad ang emosyon sa pagitan ng birtuwal na lalaki at ni Delos Santos. At hindi ito natatangi para lang sa larong *Golden Hour* dahil ganito ang estilo ng kalakhan ng mga otoge. Dahil ang larong *Golden Hour* ay nasa pananaw ng protagonistang si Delos Santos, natutupad ang pagtatanghal ng damdamin sa pagpipiliang sagot, imbis na sa 'di-verbal na komunikasyon. Kung babalikan ang konsepto ng paggawang emosyonal na nangangailangan ng pangangasiwa-pagtatanghal ng damdamin upang lumikha ng katanggap-tanggap na estado ng pag-iisip ng ibang tao (Hochschild, 7), mayroon ngang paggawang emosyonal sa larong *Golden Hour* tulad ng iba pang mga larong otome na sinuri gamit ang lenteng ito.

Maituturing ang buong sistema ng laro bilang institusyonal na nangangasiwa ng damdamin. Bagaman sa isang tao umiinog ang pagproseso ng damdamin, malaking salik rin ang institusyon sa pangangasiwa nito, at mayroong mga institusyong lumikha ng mga sopistikadong teknik upang matulungan ang isang tao kung paano dapat isipin ang isang bagay at paano magkaroon ng emosyon rito (Hochschild, 49). Sa larong sinuri, itinuring na ampaw na protagonista, walang laman at isang vessel lamang ng manlalaro, ngunit siya ring sentro ng damdamin sa kuwento na nakaaapekto sa kahihinatnan ng laro. Lumilikha ang sistema ng larong sinuri ng layunin para magkaroon ng malalim na pag-arte ang isang manlalaro sa pamamagitan ng pabuya sa mahusay na pangangasiwa ng damdamin. Sa ganitong punto, ilalagay ng manlalaro ang kanyang

sarili sa konteksto ni Delos Santos at ang pabuya sa anyo ng pinakakaaya-ayang pagtatapos ng kuwento na tinatawag sa loob ng laro bilang Golden Ending ang motibasyon ng manlalaro para magkaroon ng malalim na pag-arte at pagnilayan ang isasagot sa mga pagkakataong mayroong pagpipilian (tingnan ang Litrato 5).

Litrato 5. Ang Golden Ending, ang pinakakaaya-ayang pagtatapos ng isang kuwento na kadalasang pinakalayong maabot ng isang manlalaro (screenshot ng mga mananaliksik)

Kung ang layunin ng manlalaro ay makamit ang pinakakaaya-ayang katapusan, magkakaroon ng pangangasiwa ng damdamin para rito. Sa loob ng larong *Golden Hour*, tulad ng sinabi ni Shira Chess (90), mayroong pabuya ang mahusay na pangangasiwa ng damdamin. Nagkaroon ng pagpihit mula sa pribadong pangangasiwa ng mga damdamin, bagay na tinitingnan bilang isang pribadong penomeon, tungong komersyal na gamit. Malawak ang saklaw ng ganitong klase ng laro.

Dagdag, usapin ito hindi lamang ng pagtatanghal ng damdamin, kundi ng paglalaan para sa laro. Ayon kay Jesper Juul, mayroong anim na katangian ang laro: ang mga batas, ang mga baryante at kantitatibong kalalabasan, ang pagpapaigting ng kalalabasan, ang pagsusumikap ng manlalaro, ang ugnayan ng manlalaro sa kalalabasan, at ang mapagkakasunduang kahihinatnan o *negotiated consequences*. Ayon kay Juul, maaaring may itaya sa tunay na buhay ang manlalaro. Sa kaso ng *Golden Hour*, naglalaan ng interbensyon ng damdamin at ng oras ang manlalaro. Mayroong interbensyon ng damdamin upang makuha ang loob ng birtuwal na lalake sa laro. Gayundin, matagal nang usapin at madalas ikinakawing bilang “gawain ng babae” ang paglalaan ng oras bilang rekursu sa paglalaro (Anable 3). May nosyon ang lipunan na abala at walang oras ang isang babae—abala ito sa pangangasiwa ng kanyang trabaho at tahanan kung kaya mayroon lamang siyang maliliit na siwang ng bakanteng oras at mula rito ay pangangasiwaan rin niya ang mga bakanteng oras sa paglalaro (Chess 61). Dahil maaaring itigil ang larong *Golden Hour* sa anumang punto ng laro, maaari itong balikan ng manlalaro sa kanyang bakanteng oras. Naglalaan ng oras ang manlalaro upang galugarin at tahakin ang lahat ng posibilidad upang maabot ang *Golden Ending* at ang iba pang kahihinatnan, maganda man o hindi, ng kuwento sa loob ng laro.

Ang Direksyon ng mga Otoge sa Mobile Phone

Nagkakaroon ng pangangasiwa ng damdamin sa larong *Golden Hour* dahil kailangang pangasiwaan ng manlalaro ang kanyang emosyon sa mga sitwasyong kinabibilangan ni Delos Santos. Mayroong pangangasiwa ng damdamin sa proseso ng interbensyon, lalo na kung hindi tugma ang nararamdaman ng manlalaro sa dapat na piliing sagot o aksyon ng protagonista. Isinasaalang-alang sa interbensyon na ito ang damdamin at epekto ng pinili sa birtuwal na kalalakihang nais magkaroon ng romantikong relasyon sa manlalaro. Maliban pa rito, malaki ang naitutulong ng mayamang karanasang emosyonal sa interbensyon na ito dahil ito ang pinaghuhugutan ng isang tao ng paraan ng pangangasiwa batay sa mga karanasan nito. Panghuli, isinasaalang-alang ng interbensyon ang damdamin ng mga birtuwal na kalalakihan dahil nakasalalay rito kung makakamit ng manlalaro ang kadalasang layunin sa isang otoge: matunghayan ang lahat ng katapusang posible sa laro, kasama ang kaaya-ayang katapusan. Malaki rin ang

papel ng institusyong lumilikha rito upang magkaroon ng pangangasiwa ng damdamin at sa laro, ang sistema ng laro na pagpili ng pinakaangkop na sagot ang magiging daan para makuha ang pabuyang pinakakaaya-ayang katapusan.

Nakapagpakita rin ng malinaw na sistema ang larong *Golden Hour* upang mangasiwa ng damdamin ang isang manlalaro nito at hindi ito naiiba sa modelo ng iba pang mga otoge na sinuri gamit ang paggawang emosyonal ni Hochschild. Gayunpaman, mayroong malaking pagkakaiba ang *Golden Hour* sa iba pang larong otome na nasa modelong freemium ng mga smartphone. Sa iba pang mga pamagat na maaaring malaro sa ganitong modelo sa smartphone³, hindi lamang damdamin at oras ang kinakailangang pangasiwaan ng isang manlalaro, kundi maging salapi. Upang maabot ang ruok na layunin sa ibang mga pamagat na larong otoge, kinakailangang maglaan ng manlalaro ng oras para rito (hal. ang usad ng oras sa loob ng laro ay pareho sa totoong buhay) at ng salapi (hal. pagbili ng mga gamit o kakayahan para magkaroon ng lamang ang manlalaro sa loob ng laro). Tulad ng mga naunang pag-aaral sa mga otoge gamit ang pangangasiwa ng damdamin, makikita rito ang layunin ng mga laro sa ganitong kategorya bilang isang salik para magkaroon ng maláy na interbensyon ang isang manlalaro. Dahil sa kagustuhan na makumpleto ang lahat ng katapusan o hindi kaya ay makamit ang pinkakaaya-ayang katapusan, nagkakaroon ng internal at malay na interbensyon ang manlalaro sa kanyang damdamin sa mga konteksto ng laro.

Bagaman itinuturing na larong espesyalisado ang otoge, hindi maikakaila ang malaking bilang ng mga manlalaro nito. Kung sa una ay partikular ito para sa mga babaeng manlalaro sa Japan, binubuo na ito ngayon ng mga kababaihang manlalaro mula sa iba-ibang panig ng daigdig. Dumarami na rin ang mga otoge sa Google Play dahil sa pagiging aksesible ng smart phone, at isa na rito ang larong *Golden Hour* na likha ng Matcha Studio na binubuo ng mga Pilipinong developer. Lumaon, lumawak ang merkado ng mga developer ng otoge dahil sa pag-unlad ng teknolohiya sa kabila ng taguri rito bilang isang larong niche. Ngayon dahil sa modernisasyon ng telekomunikasyon, naging aksesible ang mga laro na dati-rati ay limitado sa mga gaming console. Ayon kay Martha Jean Sanchez, gumagamit ng mobile phone para magkaroon ng akses sa internet ang 70.7 milyong Pilipino. Naging susi ng malaking bilang ng populasyon bilang manlalaro ang pagiging aksesible ng mga laro sa pamamagitan ng internet at mga smartphone dahil literal na nasa mga kamay na ng mga tao ang iba-ibang porma ng aliw. Ginawa pang mas aksesible ng mga developer ang mga laro sa pamamagitan ng paglikha ng free-to-play na mga laro o libreng madadownload at malalaro sa freemium na modelong pangnegosyo. Isang modelong pang-negoso ang freemium kung saan libre ang mismong application at ang paggamit ng mga batayang katangian ng mga ito. Malimit, mayroong mga patalastas ang mga ito

sa gitna ng paggamit o hindi kaya maaaring magbayad ang isang gumagamit para magkaroon ng premyum na serbisyo at gumamit ng iba pang mga fityur na wala sa libre.

Kahit libre ang Pinoy otoge na *Golden Hour*, masasabing iba ang kalakaran ng ibang mga libreng otoge dahil pumasok na rin ang mga ito sa kalakarang freemium. Naging daan ang smartphone at ang internet para ilapit ang digital na konsumerismo at entertainment sa mga tao. Kung tutuusin, naglabas ang ilang mga developer ng mga laro sa konsepto ng freemium sa pamamagitan ng mga birtuwal na lagakan ng mga app, tulad ng Google Play at Apple Store. Isa ang mga otoge sa mga uri ng laro na naging aksesible sa smartphone na siyang makikita sa **Talahanayan 1** na bahagi ng apendiks. Makikita sa talahanayan ang listahan ng mga libreng otoge na nasa Google Play para sa taong 2021. Gumamit ang mananaliksik ng mga susing salita na ‘otome’ at ‘game’ para hanapin ang mga ito, at itinala na rin ang iba pang mga otogeng wala sa resulta ng search engine ngunit likha rin ng mga developer na lumabas sa pagtatala. Pinapakita sa talahanayan ang napakaraming titulo ng mga otoge na libreng malalaro sa Google Play, patunay na malaki ang bilang ng mga naglalaro ng otoge. , Kapansin-pansin rin na marami sa mga pamagat na ito ang mayroong malalaking bilang ng download. Nakapakete ang mga ito bilang libre ang mga laro nguni, mayroong kaakibat na mga patalastas o hindi kaya ay mga in-app purchases o maliliit na transaksyon (mikrotransaksyon) sa loob ng laro. Ipinaliwanag ni David Nieborg (2-3) na kumikita ang mga platform holder tulad ng Google, Facebook, Apple, at Amazon bilang tagapamagitan sa mga mamimili (sa kasong ito, ang mga manlalaro), mga supplier (mga developer), at mga “complementor”. Kumikita ang mga platform holder na ito sa pamamagitan ng pagkakaltas mula sa developer ng bayad para sa distribusyon ng aplikasyon o laro at mga subsidiya tulad ng mga patalastas at mga opsyonal na mikrotransaksyon (Nieborg, 2). Gayundin, gumagamit ang mga kumpanyang developer ng laro ng mahusay na kasanayan sa mababang halaga ng paggawa. Ibinigay na halimbawa ang developer ng Candy Crush na bumubuo ng isang pangkat ng tatlong developer para lumikha ng isang laro sa loob lamang ng dalawampung linggo (Nieborg, 6). Dahil rin sa mga platform holder, namamataan na rin sa ibang lupalop ng mundo ang otoge, at ang mga elemento nito, na dati rati ay nakakulong lamang sa merkadong Hapon.

Para sa isang larong itinuturing na espesyalisado, marami pang puwang na maaaring galugarin pampananaliksik para sa paksang otoge. Ilan sa mga halimbawa ng mga puwang na ito ang pagsasagawa pa ng mga pananaliksik na tutuon sa aspektong *affect* lalo na at ikinakawing ang mga sistemang apektibo bilang gawaing pambabae at isa sa mga itinuturing na pundasyon ng pananaig ng industriyang otome ang paglikha ng

affect sa loob ng laro. Ayon kay Andlauer, mayroon ang mga otoge ng “desired *jousissance*” na tumatagos mula sa loob ng laro patungong praktika ng isang manlalaro-fan sa tunay na buhay (173). Gayundin, isa pang puwang sa pananaliksik ng paksang otoge ang umuusbong na praktika ng mga Pilipinong manlalaro nito bagaman malalim ang pinag-ugatan ng industriya sa Hapon.

Sanggunian:

- Anable, A. (2013). Casual Games, Time Management, and the Work of Affect. *Ada: A Journal of Gender, New Media, and Technology*(2).
<https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/handle/1794/26293>.
- Aksys Games. “About Aksys Games.” <https://aksysgames.com/aboutus/> Inakses 18 Hunyo 2022.
- Andlauer, L. (2018). Pursuing One’s Own Prince: Love’s Fantasy in Otome Game Contents and Fan Practice. *Mechademia: Second Arc*, 11(1), 166.
<https://doi.org/10.5749/mech.11.1.0166>.
- Chess, S. (2017). *Ready Player Two: Women Gamers and Designed Identity*. Minnesota, University of Minnesota Press.
- Conde, T. 16 iconic anime series that Filipino millennials grew up watching. *Tripzilla*. 17 Marso 2021.
<https://www.tripzilla.ph/iconic-anime-series-for-filipino-millennials/25704/> Inakses 02 Hunyo 2022.
- Cosmos, A. M. (2018). Sadistic Lovers: Exploring Taboos in Otome Games. *Digital Love: Romance and Sexuality in Video Games*, pinatnugutan ni Heidi McDonald, CRC Press, pp 245-251.
- Dun & Bradstreet. “Aksys Games Localization, Inc.”
https://www.dnb.com/business-directory/company-profiles/aksys_games_localization_inc.522aa63522d501d94ba078c7399729b4.html Inakses 18 Hunyo 2022.

- Famitsu. (2019). “17年ぶりに新作『アンジェリーク』制作決定。第三の宇宙を舞台に新たなイラストレーター・キャストで展開” *Famitsu*.
<https://www.famitsu.com/news/201909/14183287.html>. Inakses 15 Sep. 2021.
- Ganzon, S. C.. Growing the Otome Game Market: Fan Labor and Otome Game Communities Online. *Human Technology*, 15(3),347-366. *ResearchGate*.
[10.17011/ht/urn.201911265024](https://doi.org/10.17011/ht/urn.201911265024)
- _____. (2018). Investing time for your in-game boyfriends and BFFS: Time as commodity and the simulation of emotional labor in Mystic Messenger. *Games and Culture*, 14(2), 139-153. *SAGE Journals*.
<https://doi.org/10.1177/1555412018793068>.
- _____. (2018). Making Love Not War: Female Power and Emotional Labor of Peace in Code: Realize – The Guardian of Rebirth and Princess Arthur. *Digital Love: Romance and Sexuality in Video Games*, pinatnugutan ni Heidi McDonald, CRC Press, pp 37-58.
- _____. (2018). ‘Sweet Solutions for Female Gamers’: Cheritz, Korean Otome Games, and Global Otome Game Players. *Digital Love: Romance and Sexuality in Video Games*, pinatnugutan ni Heidi McDonald, CRC Press, 225-244.
- Hochschild, A. R. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. California, University of California Press.
- Juul, J.(2003). The Game, the Player, the World: Looking for a Heart of Gameness. *Level Up: Digital Games Research Conference Proceedings*, pinatnugutan ni Marinka copier at Joost Raessens, Utrecht University, pp 30-45.
<https://www.jesperjuul.net/text/gameplayerworld/>
- Kim H. (2009). Women’s Games in Japan: Gendered Identity and Narrative Construction. *Theory, Culture & Society*, 26(2-3), 165-188.
- Kolke, M., Steve L., Sarah C. E. Stanton & Midori B. What Factors Attract People to Play Romantic Video Games. *PloS ONE*, 15(4). 2020.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0231535>. Inakses 9 Set. 2021.

- Lim, C. I. A..(2017). Women's Games in the Japanese Market: a Look at Gender and Contemporary Social Trends. *Osaka University Knowledge Archive*, <https://ir.library.osaka-u.ac.jp/repo/ouka/all/60355/28-10-%E4%BA%BA-clara.pdf>. Inakses 13 Set. 2021.
- Lopez, C. (2019). *Otome Games: Narrative, Gender and Globalization* [Tesis, Duke University].. Duke University. Duke Space. <https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/handle/10161/19016>
- Sanchez, M. J. (2020). Mobile Phone Internet Users Philippines 2017-2025. *Statista*<https://www.statista.com/statistics/558756/number-of-mobile-internet-use-r-in-the-philippines/>. Inakses 16 Abr. 2021.
- Matchaa Studio. (2019). Golden Hour – A Mobile Otome Visual Novel. *Kickstarter*<https://www.kickstarter.com/projects/1719276654/golden-hour-a-mobile-otome-visual-novel>. Inakses 31 Hul. 2021.
- _____. "Golden Hour Otome Romance." *Google Play*, 5 Feb. 2021. <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.MatchaaStudio.GoldenHour>. Inakses 18 Hun. 2022.
- _____. "Golden Hour Otome Romance Press Kit." *Matchaa Studio*, <https://www.matchaastudio.com/presskit#history>. Inakses 31 Hul. 2021.
- _____. "Live on Kickstarter." *Facebook*, 19 May 2018, 7:41 p.m., <https://www.facebook.com/matchaa.studio>. Inakses 31 Hul. 2021.
- _____. "Sneak Peek of the Physical Rewards Pack." *Facebook*, 26 May 2018, 8:48 p.m., <https://www.facebook.com/matchaa.studio>. Inakses 31 Hul. 2021.
- _____. "100% Funding on Kickstarter." *Facebook*, 2 June 2018, 12:27 p.m., <https://www.facebook.com/matchaa.studio>. Inakses 31 Hul. 2021.
- _____. Beta Demo for Golden Hour. *Facebook*, 8 Oct. 2018, 10:44 p.m., <https://www.facebook.com/matchaa.studio>. Inakses 31 Hul. 2021.

- Nieborg, David B. (2015). Crushing Candy: The Free-to-Play Game in Its Connective Commodity Form. *Social Media + Society*, 1(2), 1-12.
- Sainsbury, Matt. (2021). You think otome games are niche? Well, the Japanese stock market doesn't agree. *Digitally Downloaded*, 1. <https://www.digitallydownloaded.net/2021/03/you-think-otome-games-are-niche-well.html?m=0>. Inakses 17 May 2022.
- Saito, Kumiko. (2021). From Novels to Video Games: Romantic Love and Narrative Form in Japanese Visual Novels and Romance Adventure Games. *Arts*, 10(42), 1-18.
- Tailor Tales. (2018). An In Depth Look at What Otome Players Want." *Tailor Tales*, <https://tailortales.wordpress.com/2018/12/03/an-in-depth-look-at-what-otome-players-want/>. Inakses 15 Set. 2021.
- Taylor, Emily. (2007). Dating-simulation games: leisure and gaming of Japanese youth culture." *The Free Library*, [https://www.thefreelibrary.com/Dating-simulation games: leisure and gaming of Japanese youth culture.-a0172514688](https://www.thefreelibrary.com/Dating-simulation+games:+leisure+and+gaming+of+Japanese+youth+culture.-a0172514688) Inakses 13 Set. 2021

Apendiks

Talahanayan 1. Estima ng bilang ng download kada otoge noong Agosto 2021					
Pangalan ng laro	Developer o kumpanya	Bilang ng download	Pangalan ng laro	Developer o kumpanya	Bilang ng download
My Candy Love - Episode / Otome Game	Beemoov Games	10,000,000	Serendipity Next Door	Voltage	100,000
Mystic Messenger	Cheritz	5,000,000	Liar! Uncover the Truth	Voltage	100,000
Love Tangle / Shall We Date?	NTT Solmare Corp.	5,000,000	Dreamy Days in West Tokyo	Voltage	100,000
Texting Love Story: ChatLinx	Webelinx Games	5,000,000	Enchanted in the Moonlight	Voltage	100,000
Tears of Themis	miHoYo Limited	1,000,000	Butler Until Midnight	Voltage	100,000
Obey Me! Anime Otome Dating Sim / Dating Ikemen	NTT Solmare Corp.	1,000,000	Class Trip Crush	Voltage	100,000
Ikemen Sengoku Otome Anime Game	Cybird	1,000,000	True Love Sweet Lies	Voltage	100,000
Love Triangle - Free Otome Game	Hanabi Media	1,000,000	Be My Princess	Voltage	100,000
First Love Story [Otome. oi. Yuri] Otaku Dating Sim	favary	1,000,000	My Last First Kiss	Voltage	100,000
Memories - Interactive Otome Stories	Agate Games	1,000,000	Seduced in the Sleepless City	Voltage	100,000

Moonlight Lovers: Vladimir - Otome Game / Vampire	Beemoov Games	1,000,000	Love Letter from Thief X	Voltage	100,000
Nocturne of Nightmares: Romance Otome Game	Genius, Inc.	1,000,000	My Wedding and 7 Rings	Voltage	100,000
Shall We Date: Wizardess Heart+	NTT Solmare Corp.	1,000,000	Finally, In Love Again	Voltage	100,000
Shall We Date?: Blood in Rose+	NTT Solmare Corp.	1,000,000	My Sweet Bodyguard	Voltage	100,000
Destiny Ninja	Cybird	1,000,000	First Love Diaries	Voltage	100,000
Lost Alice in Wonderland: Shall We Date?	NTT Solmare Corp.	1,000,000	In Your Arms Tonight	Voltage	100,000
Guard Me, Sherlock! / Shall We Date?	NTT Solmare Corp.	1,000,000	Be My Princess 2	Voltage	100,000
Dangerous Fellows: Your Thriller Otome Game	Tilting Point	500,000	Pirates in Love	Voltage	100,000
A3! Otome Anime Game	Cybird	500,000	Kiss Me on Clover Hill	Voltage	100,000
Nightmare Harem: Free Otome Games English	Ciagram Co., Ltd	500,000	A Knight's Devotion	Voltage	100,000
Ikemen Vampire Otome Games	Cybird	500,000	Be My Princess: Party	Voltage	100,000
LoveUnholyc: Real Time Dark Fantasy Otome Romance	Prettybusy	500,000	Samurai Love Ballad: Party	Voltage	100,000

Otome Game: Love Mystery Story	Hanabi Media	500,000	Office Secrets	Voltage	100,000
Ayakashi: Romance Reborn - Supernatural Otome Game	Voltage	500,000	Sleepless Cinderella: Party	Voltage	100,000
Jimi-Kare: My Quiet Boyfriend	SEEC Inc.	500,000	Seduce Me the Otome	Michaela Laws	50,000
Twilight Blood: Romance Otome Game	Genius, Inc.	500,000	My Young Boyfriend: Otome Romance Love Story Games	INTEREST LLC.	50,000
My Forged Wedding: PARTY	Voltage	500,000	Pirates / Romantic Visual Novel	NTT Solmare Corp.	50,000
Romantic HOLIC!: dream walker Visual Novel Otome	Buff Studio (Story Games, Calm Games)	100,000	Scarlet Fate	NTT Solmare Corp.	50,000
Lovely Hero - Otome Game	Visuki	100,000	Lost Island	NTT Solmare Corp.	50,000
Amnesia: Memories	Idea Factory Co.,Ltd	100,000	Arabian Dreams / Romantic Visual Novel	NTT Solmare Corp.	50,000
Feral Hearts: Otome Romance Game	Genius, Inc.	100,000	Otome Romance Novels	Cybird	50,000
Psycho Boyfriend - Otome Game Dating Sim	Bookpalco mics	100,000	Irresistible Mistakes	Voltage	50,000
Wicked Wolves	arithmetic love series	100,000	Dangerous Seduction	Voltage	50,000

The Princes of the Night: Romance Otome Games	Ciagram Co., Ltd	100,000	Era of Samurai: Code of Love	Voltage	50,000
False Vows, True Love: Otome Games Otaku Dating Sim	favary	100,000	Her Love in the Force	Voltage	50,000
Dateless Love: Otome games english free dating sim	Ciagram Co., Ltd	100,000	Quest of Lost Memories: Otome Romance Game	Genius, Inc.	10,000
Mayday Memory: CHOICE SF Otome	StoryTaco.inc	100,000	Devil's Proposal: Dark Romance Otome Story Game	StudioLumiere	10,000
Otome Chat Connection - Chat App Dating Simulation	SEEC Inc.	100,000	Snowkissed Romance - Otome Dating Sim	LovelyInc LLC	10,000
Story Jar - Otome dating game	NTT Solmare Corp.	100,000	My Puppy Finace Otome Visual Game - English	SEEC Inc.	10,000
Only Girl in High School ?! - Otome Dating Sim	Bookpalcomics	100,000	First Page of Love Otome Dating Sim Otome Game	whomore Inc.	10,000
Havenless - Your Choice Otome Thriller Game	StoryTaco.inc	100,000	Golden Hour Otome Romance (Beta)	Matchaa Studio	10,000

Ikemen Revolution: Otome Game	Cybird	100,000	Story Me: Otome Interactive Episode by Your Choice	whomore Inc.	10,000
My Bewitching Perfume: Visual novel games English	Ciagram Co., Ltd	100,000	Ninja Love	NTT Solmare Corp.	10,000
Lady and Maid - Visual Novel for Women	레드 피치 Red Peach	100,000	Eternal Vows / Romantic Visual Novel	NTT Solmare Corp.	10,000
Outlander - Fantastic Princess	CatCap Studio	100,000	My Sweet Prince	NTT Solmare Corp.	10,000
Ninja Shadow / Shall We Date?	NTT Solmare Corp.	100,000	Sengoku Darling / Shall We Date?	NTT Solmare Corp.	10,000
Lost Island+	NTT Solmare Corp.	100,000	Seasons of Love	NTT Solmare Corp.	10,000
Destined to Love: Otome Game	Cybird	100,000	Pirates in Love: Captain's Cut	Voltage	10,000
After School Affairs	Voltage	100,000	My Love for You is Evermore - Otome Dating Sim	LovelyInc LLC	5,000
Star-crossed Myth	Voltage	100,000	Let's Snuggle! AR	Voltage	5,000
10 Days with My Devil	Voltage	100,000	Ninja Love / Education	NTT Solmare Corp.	1,000
Sweet Café by Voltage	Voltage	100,000	My Sweet Prince / Education	NTT Solmare Corp.	1,000
Scandal in the Spotlight	Voltage	100,000			

TUNGKOL SA MGA AWTOR

Si **Mariyel Hiyas Concha Liwanag** ay kasalukuyang Katuwang na Propesor sa Departamento ng Humanidades ng Unibersidad ng Pilipinas Los Baños. Kasalukuyan siyang mag-aaral ng PhD Araling Filipino – Wika, Kultura, Midya sa Pamantasang De La Salle Manila. Nakatuon ang kanyang mga pananaliksik sa wika, edukasyon at video games.

Si **Dr. Rowell D. Madula** ay Propesor sa Pamantasang De La Salle-Manila. Nagtapos siya ng kursong BS Management Major in Legal Management sa Ateneo de Manila University, MA Araling Pilipinas (may mataas na karangalan) at PhD Araling Filipino (ginawaran ng Outstanding Dissertation) sa De La Salle University. Ko-awtor ng mga librong *Ekonomiks sa Filipino* na inilathala ng IBON Foundation at ng librong *To Write is to Choose: Ang Kasaysayan ng College Editors Guild of the Philippines 1931-1972*. Nagturo ng mga kurso sa Wika, Panitikan, at Kasaysayan sa Ateneo, Miriam College at Assumption College. Siya ang kasalukuyang Tagapangulo ng Departamento ng Filipino ng Pamantasang De La Salle at ng Alliance of Concerned Teachers-Private Schools. Siya ang ko-editor ng MALAY, isang internasyunal na journal sa Araling Filipino at pangalawang pangulo ng Board of Trustees ng Asia Pacific Research Network (APRN). Tumanggap din siya ng Gawad Ulirang Guro sa Filipino 2021 mula sa Komisyon sa Wikang Filipino.

Kangkarot (Personal na Sanaysay)

Jason F. Pozon

University of the Philippines Rural High School
jfpozon@up.edu.ph

Pumapasok pa lamang ang bagong milenyo nang naipundar nina Lolo at Lola ang kanilang tatlong dyip. Matingkad na matingkad ang mga pampasaherong dyip noon lalo na sa panahon ni Erap. Nasa ikaapat na baitang ako noong dumating sa aming ang ikatlo at huling dyip nina Lolo at Lola, si Kangkarot.

Hindi ko na matandaan ang dahilan sa likod ng pangalan nito na "Kangkarot". Marahil isa sa mga paliwanag sa pangalan nito ay noong mabili nila si Kangkarot, may malaking sticker ni Bugs Bunny sa tapalodo nito (Bumber) na may hawak na karot, baka iniugnay nila ang dyip sa isang malikot na kunehong karakter na si Bugs Bunny at katunog na rin ng pagkain nito na karot.

Nasa hayskul na rin ako nang malaman ko na ang ibig sabihin ng 'kangkarot' sa wikang Bisaya ay lugi o hindi makabayad ng utang. Naisip ko na marahil bagay na rin ang pangalan ng dyip namin dahil kabi-kabila rin ang pagkakautang nina Lolo at Lola dahil sa pagpapaaral sa akin at pagsuporta sa iba ko pang apat na mga kapatid. Minsan, patong-patong na nga ang panghihiram kapag may nasasabay na nasisirang dyip si Lolo, hindi na sigurado kung may babaunin pa sa eskwela.

Anuman ang dahilan nila sa pagpapangalan, hindi ko na naitanong pa kina Lolo. Hindi na rin naman ako nabigyan ng pagkakataon, hindi na rin pumasok sa isip ko na mag-usisa. Basta ang alam ko, hindi lang tao ang maaaring pangalanan.

Katamtaman ang haba ni Kangkarot, siguro mga walo hanggang siyam na katao ang magkakasya sa upuan sa magkabilang-gilid. Walang kurtinang ipinagawa para kay Kangkarot pero maraming paskil ang nakasabit sa loob tulad ng "God knows Judas

does not pay!” at “How’s my driving?” na mandato ng LTFRB na nakalagay sa loob ng mga Public Utility Jeeps.

Biyernes ang araw ng koding ni Kangkarot na may huling numero na '0' sa plaka. May isang araw talaga na tinatawag na 'koding' na ibig sabihin ay hindi maaaring pumasada o bumiyahe ang isang sasakyan, mapa-pampubliko man o pribado. Ipinapatupad din ito ng gobyerno upang maibsan ang lumalalang problema sa trapik.

Sabi nga ni Lolo, hindi naman talaga nagluluwag ang mga kalsada kahit may iskema na ng koding dahil dumarami ang mga sasakyan ngunit hindi naman napauunlad ang mga daan at ruta.

Maituturing na ang biyahe ni Kangkarot mula Pasig patungong Cainta sa Rizal ay mga pangunahing kalsadang binabaybay ang mga malalaking pabrika ng tela at mall sa Ortigas. Kung ano naman ang ikinalapad ng kalsada sa lungsod, siya namang ikinakipot ng kalsada sa mga baryo sa Cainta. Tila imbudo ito na nasa pagitan ng isang maunlad na siyudad at bayan na tila napag-iwanan na ng panahon.

Biyernes din ang araw na napaliliguan si Kangkarot ng mga naging drayber nito. Siya ang pinakabunso sa mga supling na dyip ni Lolo pero isa sa pinakamatibay. Bihira itong masira at ibaba ang makina o transmisyon.

Kapag koding ang dalawang dyip ni Lolo, si Kangkarot ang kaniyang dinadala. Agad akong nagpupumilit kay Lolo na sumama kahit na ayaw ni Lola. Pinapayagan naman ako pero napakaraming konsidyon: huwag dudungaw sa bintana, huwag magpapatuyo ng pawis, huwag mangungupit sa baryahan, kumapit nang mabuti, at huwag matulog.

Mahahabang Gabi sa Lansangan

Bilang sa daliri ang mga gabi na ako ang washer o konduktor ni Lolo, isa siguro ako sa pinakabatang tagatanggap ng bayad at tagabigay ng sukli sa mga pasahero, sampung taong gulang pa lamang ako noon. Kaya masasabing minahal ko rin ang Math noong musmos pa ako. Akala ko kasi simpleng add at minus lang ang lahat, hindi pala, nagiging komplikado, humihirap habang nagtatagal.

May mga naikwento pa ngang kababalaghan si Lolo na naranasan niya rin kay Kangkarot habang binabagtas namin ang kahabaan ng Ortigas Ext. Road. Nariyan ang misteryosong sumasakay na babaeng nakaitim tuwing napapatapat ang dyip sa nadaraanang lumang ospital. Talaga nga namang tumitindig ang aming mga balahibo. Ang pakiwari niya, tahimik kasi si Kangkarot kaya malakas ang atraksyon nito sa mga

kaluluwa, wala itong speakers, iba't ibang kulay na ilaw, at mga abubot na katulad ng mga kasabayang patok na dyip.

Paniwalang-paniwala ako, hindi lang pala sa mga lumang bahay ang mga paranormal na insidente, maaari pala itong maganap din sa katahimikan ng mga bagay, katahimikan ng sasakyan na maaaring panahanan ng mga galang-espiritu.

Sa pagitan ng alas-kwatro hanggang alas-singko ng hapon, nagsisimula nang mag-agawan ang mga tao sa pag-aabang ng mga pampasaherong dyip. Sinisikap nila na makasakay agad upang makauwi nang maaga o 'di kaya'y makaabot sa hapunan.

Masaya kami ni Lolo kapag walang patid ang pagsampa at pagbaba ng mga pasahero. Binabantayan ko ang pagbigat at unti-unting pagpuno ng kaha ng barya. Pakiramdam ko ay marami na kaming pera at makakakain na sa Tapsihan ni Babsie sa tabi ng simbahan ng Our Lady of Light sa Cainta.

“Dami na nating pera. Gugutom na ‘ko, kakain na ba tayo?” tanong ko kay Lolo habang kinakapa ang kaha ng baryahan.

“Mamaya. Kapag naka-tatlong ikot na tayo.” Sinenyasan niya ang tikitik vendor at bumili ng limampisong kendi: dalawang Monami, dalawang Maxx, at isang Juicy Fruit. Panawid sa kumakalam na sikmura.

“Sayang kasi ang pasahero. Ano ba ang gusto mo mamaya, tapsi o toci?” hihimasin niya ang buhok ko.

Kapag sumapit na ikapito hanggang ikawalo ng gabi, dagsa pa rin ang mga pasahero mula sa mga nagtataasang gusali sa Ortigas: mga manggagawang nag-overtime sa pabrika ng mga tsitsirya at tela sa kahabaan ng C5 road.

Bago pa makarating si Kangkarot sa simbahan ng Pasig, nagsisiksikan na ang kalalakihan sa estribo kahit na isang kamay lamang nila ang nakakapit sa bakal. Ang mahalaga nakasabit, umuusad. May mga pambihirang pangyayari pang nagmumurahan na at halos magbalyahan maabot lang ang sabitan.

Bagaman malakas ang kitaan sa mga oras na ito, ang matinding kalaban namin ay trapik. Napapailing na rin si Lolo kapag tukod o tila malawak na parking lot na ang mga kalsada, halos walang galawan ang mga sasakyan.

“Marami ngang pasahero, bawing-bawi naman sa krudo, tsk!” sabay kamot sa ulo.

“Walang pagbabago, akala ko si Erap ay para sa mahihirap, pwe!”

Bahagyang titingin si Lolo sa rear-view mirror, pinararaanan niya ng tingin ang mga nakasakay simula pakanan-pakaliwa, babalik sabay sabing, “Yong mga wala pang bayad dyan! Wala na hong libre ngayon, mahal ang diesel.”

Bahagya akong lilingon sa mga taong nakasakay sa loob ng dyip. May mga malalayo ang tingin sa labas, may tulog, may nagkukwentuhan, may nagseselson, at may hirap na hirap dahil kalahating puwet na lamang ang nakaupo, hindi na uubra ang upong seksi.

“Yong mga ayaw magbayad d’yan, magkikita-kita rin kayo sa finish line.” Panay ang parinig ni Lolo sa mga ‘di pa nag-aabot ng pamasaha. Ang totoo kasi, hindi na rin namin alam kung sino na ang nakapagbayad sa hindi.

Kung alas-diyes na ng gabi, nagsisimula na ang pag-aalis ng truck ban. Oras ito na nakagigitgitan ni Kangkarot ang malalaking 10-wheeler na trak, mixers, at cargo. Bumabagal ang daloy ng trapiko sa kahabaan hanggang sa makarating sa Junction na naghihiwalay sa Pasig at Cainta. Tabi-tabi ang mga pabrika, plantasyon, at malalaking warehouse sa mga kalyeng nagsasalubong sa lugar na iyon. Sanay na sanay si Lolo na mapagitnaan ng dalawang malalaking trak lalo na ‘yong mga naglululan ng mga kargamento patungo sa pier ng Maynila.

Hangang-hanga ako sa mga mixer na walang tigil sa paghalo ng mga lulang semento na patungong Rizal na may tatlong dinedebelop na mga subdivision na malapit sa munisipyo ng Taytay.

Minsan ayaw ko nang maniwala kay Lolo na kakain na kami sa ikatlong ikot namin sa ruta ng Pasig-Tatay. Parang napakatagal ng oras. Ibibili pa ako ni Lolo sa daan ng biskwit, kendi ulit, at malamig na tubig. Nabubusog naman ako kahit papaano.

“Kakain na tayo.” Gumuguhit na ang ngiti sa mga labi ko. Naiisip ko na agad ang tustadong tapa, umuusok na sinangag, at mainit na sabaw ng sinigang. Tiyak mapapalaban na naman ako ng kain nito.

Pagkatapos namin kumain ng hapunan sa hatinggabi, masarap humilata sa upuan ng dyip. Kaya lang, iikot pa kami ng isa o dalawa bago tuluyang gumarahe.

Sa pagpapasada namin ni Lolo, nakatutulog din ako kapag kakaunti na lamang ang pasahero at madalang na ang paghinto sa mga sakayan at babaan. Malayong-malayo ito sa abalang mga kalsada na sinusuyod ni Kangkarot sa mga naunang ikot. Tuluyan na nga akong makatutulog kahit na maingay ang mga sasakyan at iba't ibang boses ng taong nagbabayad na si Lolo na ang nagiging washer. Magigising na lamang ako kinabukasan na nasa higaan na.

Bihira kaming sumakay ni Lolo kay Kangkarot pero 'di malilimutan ang mga karanasan sa lansangan. Habang tinatanaw ko ang mundo sa labas ng dyip, bumubuo naman kami ni Lolo ng sarili naming mundo.

Sa Piling ng mga Tsuper

Mas malaking bahagi ng aking pagkabata na ibang mga drayber na ang humawak at masasabi kong pinamilya na rin ni Kangkarot.

Unang drayber ni Kangkarot ay si Ube. Ube dahil mahilig siya sa halaya. Lagi siyang may baong ube araw-araw. Masayahin siyang tao at hindi niya nakalilimutang bahaginan ako ng ube hanggang sa ako na lamang ang naumay at nagsawa.

"Alam mo 'Toy, masarap ang halaya. Kumain ka nito para tumangkad ka pa lalo. Masarap din 'to sa halo-halo." Marahan niyang bubuksan ang plastic para kagatin ang halayang binili sa talipapang may limang kanto ang layo sa amin.

Walang problema sa pakikisama si Ube sa mga drayber kaya lamang ang pintas sa kaniya ni Lolo ay may katamaran sa pagtulong kapag may sira si Kangkarot na bihira namang mangyari. Ika nga ay mahilig gumamit ngunit hindi marunong magsinop. Kaya naman anim o pitong buwan lamang namin siya nakasama.

Sumunod ay si Mang Budoy. Medyo matagal ang inilagi ni Mang Budoy sa amin. Hindi katulad ni Ube, tumutulong siya sa pagkukumpuni kay Kangkarot tuwing may sira ito, masipag din siya na maglinis ng dyip kaya naman kinatuwaan siya nina Lolo noon.

"Naku Mang Domeng! May ingay na ang makina, mukhang kailangan na natin na ibaba ang transmisyon. Malaki-laking gastusin naman." Damang-dama ang kaniyang pag-aalala habang iniaabot kay Lolo ang kaniyang kinita.

“Sige’t utang tayo sa lending para maipagawa na natin.” Ito na ang maririnig kong pag-uusapan nina Lolo at Lola bago matulog.

Kaya lang hindi rin perpekto ang mga tao. Makalipas ang isa’t kalahating taon, madalas na nakaaaksidente si Mang Budoy. Napag-alaman nina Lolo na nakikipag-inuman ito sa mga kapuwa-drayber tuwing huling biyahe niya at doon na nagaganap ang mga aksidente.

May nababanggang poste, minsan naman ay halaman, napapasadsad sa sidewalk, nakasisigawang mga motorista dahil sa hindi pagbibigayan, at ang huli, may nasagasaang bata si Mang Budoy.

Galit na galit si Lolo dahil nakainom si Mang Budoy nang maatasan niya ang batang naglalaro sa maliit na eskinita na malapit sa aming bahay. Mabuti na lamang dahil sugat lamang ang natamo nito, pina-xray lang at binilhan ng gamot nina Lolo. Iyon na rin ang dahilan kaya hindi na pinagbiyahe ni Lolo si Mang Budoy.

Ang huling naging drayber ni Kangkarot ay si Kuya Tolits. Siya rin ang pinakamatagal na nagmaneho kay Kangkarot, mga tatlong taon din.

Sa lahat ng naging drayber namin, si Kuya Tolits ang pinakanakakatawa at naging malapit sa akin. Siguro bata pa rin kasi si Kuya Tolits at sa pagkakaalala ko, bagong kasal lamang siya, nagsisimulang magtaguyod ng pamilya. Matuwain din sa bata si Kuya Tolits.

“May girlfriend ka na ba? Bata ka pa ha.” Ngingitian niya ako at susundutin sa tagiliran.

“Ano ba, Kuya Tolits! Wala po.” Hindi ko talaga maintindihan noon ang sarili ko.

“Yong mga magaganda kong kaklase noon ay hindi ko hinahangaan pero naiinggit ako dahil iba-iba ang kulay ng kanilang mga hair clip at headband.

“Anong oras ba ang uwian ninyo?”

“Alas-tres po, kuya.” Sagot ko.

May mga bihirang pagkakataong isinasakay ako ni Kuya Tolits kay Kangkarot lalo na’t kapag nasasabay ang uwian namin sa eskwela. Panatag ang loob ko kay Kuya Tolits.

Para ko na siyang nakatatandang kapatid. Hindi kasi ako nakaranas na magkaroon ng kumpletong pamilya habang nagkakaisip kaya siguro naghahanap ako ng isang kuya at masasabi kong natagpuan ko iyon kay Kuya Tolits.

Lima kaming magkakapatid na puro lalaki, pangatlo ako. Nang maghiwalay ang mga magulang ko noong 2001, isinama ni Mommy ang mga kapatid ko at ako lamang ang naiwan sa poder ni Daddy.

“Ayoko na, Boy! Kung hindi mo kayang magbago, aalis na lang kami.” Bulyaw ni Mommy. Dumating ang isang nirentahang van at isinakay ang mga gamit namin sa bahay. Nagkamali ako, gamit lang pala nila.

“Baka naman mapag-uusapan pa natin, kahit para sa mga bata na lang.” Pakikiusap ni Daddy habang hinaharangan ang gate.

“Iyang bisyo mo ang problema natin.” Dinuduro-duro ni Mommy si Daddy.

“Nakakasawa na ang ganito, magsashabu ka, magkukutingting, magtutulong, kakain. Paulit-ulit na lang!”

“Pinipilit ko naman na magbago, nahihirapan din naman ako.” Halos nagmamakaawa na si Daddy.

“Ay hindi! Tama na, Boy.” Hinawi ni Mommy ang braso ni Daddy sa gate at kasunod niya ang mga kapatid ko.

“Bahala kayo!” Umalis si Daddy noong araw na iyon. Sinubukan niyang awatin sa pag-alis sina Mommy pero wala na rin siyang nagawa. Tila eksena sa isang teleserye pero nagaganap pala talaga sa totoong buhay.

May sama ako ng loob dahil pakiramdam ko ay pinagkaisahan nila ako. Naitatanong ko tuloy: mahal kaya ako ni Mommy? ng mga kapatid ko? Bakit nila ako iniwan ng mag-isa kay Daddy?

Lumaki rin ako sa pangangalaga nina Lolo at Lola kaya halos wala akong koneksyon sa aking sariling nanay. Kinukulong ako noon sa kwarto para mag-aral at matulog. Hindi ko nakalaro ang mga kapatid ko. Hiwalay na ako noon pa, iba ako sa kanila.

Baka rin dahil sa kapansanan ko kaya ayaw sa akin ni Mommy. Malabo ang mga mata ko, hindi rin gaanong diretso tumingin, may pagkabanlag siguro. Sinisisi nila ang pagiging premature babies namin ng aking kakambal kaya may epekto ito sa akin.

Ayon kay Lola, sakitin na rin ako kaya inako na niya ang pag-aalaga hanggang sa nakasanayan na lamang na palakihin ako nina Lolo.

Kung ang mga ito man ang dahilan kaya nila ako iniwan kay Daddy, matatanggap ko pa pero napakabata ko pa para maintindihan ang mga nangyayari sa aking paligid.

Gusto kong sumama sa mga kapatid ko noon kasi ayoko kay Lolo at Lola dahil bawal ang malikot, bawal ang softdrinks, bawal ang junkfood, at bawal ang maglaro sa labas. Nais ko lang na lumaya noon, hindi dahil sa nais ko silang makasama, sanay na ako na diskonektado.

Ayaw ko kay Daddy, pakiramdam ko siya ang may kasalanan kaya kami nagkahiwa-hiwalay, makasarili siya at bihira naman niya akong kausapin, maliban na lamang kung uutusan niya akong bumili ng sigarilyo, o ‘di kaya ay red horse, minsa’y tawas sa kili-kili.

Nawalan na rin siya ng gana na magpasada ng dyip, isa o dalawang beses na lamang siyang magmaneho at dahil anak siya, hindi na siya nagbibigay ng kita kay Lolo.

Naaalimpungatan ako sa madaling araw kapag umuuwi sa Daddy na may kasamang drayber. May mga anino na naglalaro sa gitna ng kandila, tila nagtatawag ng mga kaluluwa. Kasunod niyon ay usok at nagkalat na foil sa pagdating ng umaga.

May malaking puwang sa pagitan naming kahit na magkasama kami sa iisang bubong. Milya-milya ang distansya.

Napapansin pa kaya ako ni Daddy? Mahal kaya niya ako? Hindi ko na rin nasagot ang mga tanong na ito. Patuloy lang si Daddy sa paggamit ng shabu at may mga pagkakataon pa ngang may mga kainuman siya sa loob ni Kangkarot kapag ito ay koding.

Hindi nga malabo na maging malapit ako kay Kuya Tolits. Kahit papaano’y nakatagpo ng pamilya sa piling ng mga tsuper.

Biyahe Namin ni Kuya Tolits

Kapag tinutukso ako sa eskwela dahil sa pagiging malambot at lampa, wala akong mapagsumbungan dahil hindi naging malapit ang loob ko kay Daddy. Natatakot din akong magsabi kay Lolo dahil baka isipin niya na bakla ako; tiyak na lalatay na naman sa puwet ko ang kaniyang sinturon tulad nang nahuhuli niya ako na naglalaro ng mga manikang papel at sumasayaw ng sexbomb novelty songs. Magkasundo kami ni Lolo pero alam kong may hindi kami mapagkasusunduan, naaalala ko iyon lalo na't kung sinasabi niya ito:

“Kaya mag-aral ka nang mabuti. Kapag tapos ka, makakapag-asawa ka ng maganda at mabubuhay mo ang mga magiging anak mo.” Hindi ako kikibo at tanging pagtango lamang ang kaya kong maitugon.

“Toy, sabay ka na! Isasabay na kita sa pag-uwi.” Sigaw ni Kuya Tolits habang pinapagpag ang harap na upuan sa tabi ng drayber.

Kapag isinasabay niya ako pauwi mula sa eskwela, nakasasama pa ako sa huli niyang ruta para sa araw na iyon. Ililibre niya pa ako ng Burger Machine at palamig bago gumarahe nang hindi na malalaman pa nina Lolo dahil tiyak pagagalitan ako. Hindi naman kasi ganoong kalaki ang kinikita ng mga drayber na katulad ni Kuya Tolits.

“Mang Domeng, matumal ang pasahero sa hapon, lugi kapag takbo lang nang takbo.” Patuloy siya sa pagbilang sa kaniyang kinita. “Maliit na naman ang matitira sa akin.”

Apat na piso pa lamang ang pamasaheng noon. Mapalad na kung nasa limandaang piso ang kitain ni Kuya Tolits. Tatlondaang piso ang kita na ibibigay kay Lolo, dalawandaang piso ang iuuwi sa pamilya. Hindi pa kasama rito ang krudo.

Naikukuwento sa akin ni Kuya Tolits ang kaniyang kabataan at habang nakasakay kami kay Kangkarot, itinaturo niya sa akin ang kaniyang dating paaralan, kalyeng kinalakhan, dating bahay, dating palaruan, at iba't ibang lugar na may mga alaala siya na maibabahagi.

“Dati, bukurin lang ‘yan.” Tatanawin niya ang Ever Gotesco Ortigas.

“Ang laki nga Kuya ng mall na ‘yan. Gumagala kami ni Lolo d’yan kapag linggo.” Pinagmamasdan ko ang mga taong labas-masok sa mall at ang mga sumasakay sa amin na ‘di magkandaugaga sa dalang mga pinamili.

Salitan ang pagtanaw ko sa mga lugar na kaniyang itinaturo at sa kaniyang mukha. Napansin kong may kakisigan din siya. Hindi siya gaanong maputi ngunit bagay ang kaniyang kutis sa kaniyang pangangatawan. Bahagyang matitigas at mabibilog ang kaniyang braso at malalim ang buto niya sa balikat.

Bagaman moreno, malinis siyang tingnan dahil sa kaniyang gupit at pag-aalaga sa kaniyang mukha. Tatlong beses siyang maghilamos: sa umaga, bago pumasada; sa tanghali kapag dinaanan niya ako sa eskwela, makikihugas siya sa isang karinderya; at sa gabi, bago siya tuluyang umuwi sa kanila.

Mabango rin si Kuya Tolits dahil ayaw niyang napapawisan lalo na kung tanghaling-tapat at nasa kalye siya. May dala siyang pulbos palagi sa maliit niyang pouch. Minsan, ipinakita niya sa akin ang pabangong binibili niya. Mumurahin lang ito ngunit nagtatagal ang amoy kaya naman nagpabili rin ako nito kay Lola.

Pinagtalunan pa namin ni Lola ang pabango dahil sa simula, ayaw pa ni Lola dahil may ginagamit na siya para sa akin. Ilang pagdadabog pa at pangungulit, naibili rin ako.

“Ang init ngayon, aba!” reklamo ni Kuya Tolits.

“Lagyan mo nga ako ng pulbo sa likod.” Iniabot niya sa akin ang pulbo at maliit na bimp.

Banayad kong pinunasan ang kaniyang likod at naglagay ng kaunting pulbos.

“Toy, damihan mo. Mahaba-haba pa ang araw. Papawisan pa ako.” Isinauli ko sa kaniya ang pulbos at tuwalya.

“Salamat ha.” Guguluhin niya ulit ang aking buhok.

Isa hanggang tatlong beses niya lang akong naisakay at naisama sa kaniyang biyahe ngunit parang ang dami na naming napag-usapan at kahit bata pa ako noon, nauunawaan ko na ang kaniyang mga ikinukwento sa akin, alam ko.

“Nakita mo ba ‘yang simbahan na iyan? D’yan daw ako bininyagan.”

“E, iyang bakanteng lote na ‘yan? D’yan ako ako tumatakbo ng hubo’t hubad noong bata pa ako.”

“Naku, sa kantong iyon, sa may tindahan ng burger ko nakilala ang misis ko.”

“Alam mo bang dating ospital daw ang Rizal High School?”

“Sa daang ‘to, sinasamahan ko ang tatay ko sa pagtitinda ng scramble.”

Masaya ako sa mga bihirang pagkakataon na iyon. Hanggang sa natagpuan ko na lamang ang aking sarili na humahanga sa kaniya, gusto kong nakikita ko siya bago pumasok o 'di kaya'y sa gabi kapag mag-aabot na siya ng kita kina Lolo.

Bago mag-alas-nuwebe ng gabi, pupunasan na ako ni Lola. Mabilis akong tatakbo sa tokador at dadamputin ang pares ng sando at salawal. Magbibihis, haharap sa salamin, manunuklay, magpupulbos sa likod, sa dibdib, at sa leeg. Namumuti ako sa pulbos at saka maglalagay ng pabango sa likod ng tenga, ipapahid sa damit, sa buhok, at sa magkabilang-balikat.

Gusto kong naaamoy ako ni Kuya Tolits.

“Uy! Ang bango ha, parang alam ko ang amoy ng cologne mo ha.” Asar niya sa akin habang sinasadya kong magpalakad-lakad malapit sa kaniya upang lalo niya akong maamoy.

May kiliti at galak akong nararamdaman kapag palihim niyang ibinibigay ang pasalubong niyang limang piraso ng Stick-o at Zest-o sa akin.

“H'wag mo na lang sasabihin kina Lolo mo ha, mag-aral ka nang mabuti.” Nakangiti niyang tatapikin ang aking balikat.

“Sa-salamat, Kuya.” Wala na akong masabi pa. Galak na galak ako.

Tatakbo ako papasok ng kuwarto at palihim kong kakainin ang kaniyang pasalubong.

“Crush kaya ako ni Kuya Tolits?” tanong ko sa aking sarili, “Sana bukas ulit, excited na ako!”

Patago kong sinusulyapan ang kaniyang pagpapaligo kay Kangkarot. Sasabuyan niya ito ng tubig at saka niya ito panggigigilan na hagurin ng basahang may sabon na tila naghihilod ng katawan.

Paroo't parito siya sa paghuhugas at hindi niya tinitigilan hangga't may nakikita siyang dumi at alikabok. Basang-basa ang loob at labas ng dyip at pati siya ay tila naligo na rin.

Maya-maya pa'y tatanggalin niya ang kaniyang kamiseta at mas nakagagalaw siya nang maayos. Galit na galit ang kaniyang kalamnan at braso kapag inaabot niya ang bubungan ng dyip at ang mga singit-singit nito. Alam kong walang ibig sabihin ang taimtim kong panonood pero alam ko na itinatangi ko na ang taong ito.

Saboy ng tubig dito, saboy ng tubig doon.

May mga sandaling napatitingin siya at kumakaway, tinatanong niya ako kung sasama ako sa kaniya sa pagpapasada. Alam kong 'di papayag si Lola kaya naman umiiling lamang ako. Halos mapipi ang plastic straw sa pagkakakagat ko habang iniinom ang juice sa tetra pack.

Sa mga drayber na nagdaan kay Kangkarot, si Kuya Tolits ang may pinakamalasakit. Naririnig ko kasing sinasabi niya kay Lolo na nagpaluwal o nag-abono siya ng piyesa na kinakaltas sa kita.

Inari ni Kuya Tolits na kaniya si Kangkarot habang inari ko rin ang mga pira-pirasong alaala na kasama siya.

Hanggang sa isang araw, hindi na nagpakita si Kuya Tolits. Lumakad ang mga araw at linggo, nabalitaan na lang namin ang sinapit ni Kuya Tolits. Hindi alam nina Lola kung paano nila sasabihin sa akin.

Tandang-tanda ko pa na dahan-dahan nilang sinabi sa akin ang pagkawala ni Kuya Tolits.

"Miss mo na ang Kuya Tolits mo, 'di ba?" Pinipilit ni Lola na ngumiti ngumit may pait. "Opo!" Masigla kong tugon, "Hindi na nga niya ibinibiyahe si Kangkarot e, hindi na rin niya ako pinupuntahan para bigyan ng Stick-O at Ze..."

Natigilan ako dahil sikreto pala namin ni Kuya Tolits ang bagay na iyon.

"Wala na si Ku-kuya mo, nasa langit na si Kuya Tolits mo." Niyakap agada ko ni Lola. Pumiglas ako at tinanong ko, "Totoo ba 'yan? Bakit? Pa'no po?"

“Dahil sa bangungot.” Hindi pa rin ako malinawan, para akong binuhusan ng malamig na tubig. Nangingilid na ang mga luha.

“A-ano po-po ang ba-bangu-ngot?” Humihikbi ako na nagtatanong habang hinihila ko ang braso ni Lola.

“Masamang panaginip ‘yon.” Tila may pananakot na tono ni Lola. “Kaya h’wag kang matutulog na busog.”

Aaminin kong may lungkot at pangghihinayang na hindi na muli kami magkikita at hindi na niya ako maisasama sa kaniyang pagbabaliktanaw sa mga lugar na aming nadaraan. Nawalan ako ng kuya, ng kapatid, at ng hinahangaan. Iniisip ko na lang na nauna na siyang makarating sa destinasyon na mararating ko rin pagdating ng araw.

“Mabait si Tolits. Nasa langit na siya.” Pangkalma sa akin ni Lolo dahil batid niyang malapit ako sa binata. Kung alam niya lang ang nararamdaman ko.

Wala nang sumunod na nagmaneho kay Kangkarot. Dahil sa hindi na nga nagagamit, dumarami na rin ang sakit nito, walang linggo na hindi ito nagloloko. Sinubukan ng mga nakatatanda kong kapatid na ibiyahe si Kangkarot ngunit tila nangangamuhan ito, nakikipagpalagayan ng loob.

Animo'y may damdamin si Kangkarot. Kapag naaalala ko si Kuya Tolits, tumatambay lang ako sa upuan ng drayber at binabalasa ko ang mga signage na nasa harapan ni Kangkarot. Hindi pa rin ako lubos na makapaniwalang nagtatapos na ang aming biyahe ni Kuya Tolits.

Makarating Din sa Destinasyon

Sa malalamig na gabing nangungulila ang aking ama sa aking ina at mga kapatid, nilulunod niya ang kaniyang sarili sa alak at gagapang pauwi ng bahay. Makasasampa pa siya kay Kangkarot, doon na susuka at makatutulog na ikaiinit naman ng ulo ni Lolo sa umaga. Magkasasagutan ang mag-ama. Paulit-ulit na mangyayari ito sa loob pa ng maraming linggo at buwan.

Sa malalamig na gabi rin ng pangungulila kay Kuya Tolits, ang mga kwentuhan at kulitan namin, nilulunod ko ang aking sarili sa pag-iyak.

Kaya isang gabi, inabutan ako ni Daddy na nakaupo sa upuan ng drayber ni Kangkarot.

“Malungkot ka rin?” Amoy alak ang hininga ni Daddy. “Akala mo, si-siguro hindi kita nakikita na umiiyak dito 'no?”

Hindi ko mabuksan ang aking mga labi. Ano ba ang sasabihin ko? Kailan ba kami huling nag-usap? Hindi ako makagalaw sa aking pagkakaupo, sana mag-time travel na lang ako bigla o bigalang mag-teleport.

“Gusto mo bang dalawin natin ang Mommy at mga kapatid mo?” Nilagok niya ang natitirang laman ng bote ng alak na hawak niya.

“P-p'wede po.” Walang emosyon, walang koneksyon.

“Miss ko na ang Mommy mo, miss ko na ang mga kapatid mo.” Malalim na buntong-hininga ang kaniyang pinakawalan. “Alam ko naman na mali ako, nagkamali ako pero...” Nababasag ang kaniyang tinig, “P-pero sobra naman yata na i-iwanan nila a-ako, sukuan nila a-ako.”

Nakita ko nang umiyak si Daddy noong maghiwalay sila ng Mommy ko, pero iba ang iyak niya nang mga sandaling ito.

“Okay lang na umiyak ka, bata ka pa para magpigil na umiyak.” Ibinaba niya ang basyo ng bote. Tumingin sa rear-view mirror ni Kangkarot, tumingin muli sa akin, hinagip ng sulyap ang manibela, at ibinaling muli ang paningin sa akin.

Hindi ko na nga napigilan, humagulgol ako. Ano'ng dahilan? Hindi ko rin alam, may mga bagaheng kailangang mabuksan at bitiwang. Mas gumaan ang pakiramdam ko dahil may kasama ako sa pagharap sa sakit at paghahanap ng karamay.

“Nak, alam ko naman, kaibigan, kapatid at higit pa tingin mo sa Kuya Tolits mo.” Ipinatong niya ang kaniyang mga kamay sa balikat ko. Wala akong maisagot. Matagal na katahimikan. Nahihiya ba ako? Natatakot?

Naninigas ang buong katawan ko pero nanlalambot ang kalooban ko.

“Alam ko naman...” Tumingin siya sa ibaba, muling pinagmasdan ang aking mukha, “Malaki ka na, kailangan na laging masaya.” Nakadama ako ng hindi maipaliwanag na kaghinhawahan, katiyakan at kaligayahan. Hindi ko malilimot ang gabing iyon, napakatahimik ngunit may sinasabi.

Kinabukasan, niyaya ako ni Daddy na sumama sa kaniya. Pinainit niya ang makina ni Kangkarot at tinawag niya ako.

“Nak, sabay ka na! Ihahatid na kita sa iskul” Sigaw ni Daddy habang pinapagpag ang harap na upuan sa tabi ng drayber.

Ngiti ang aking isinagot at pakendeng-kendeng na lumakad papalapit kay Kangkarot. Pagkahaba-haba man ng mga biyahe at mabibigat man ang dalang bagahe, makararating din sa destinasyon.

TUNGKOL SA AWTOR

Jason F. Pozon is an Assistant Professor at the University of the Philippines Rural High School, the laboratory high school of the University of the Philippines Los Baños, under the College of Arts and Sciences. He is teaching Panunuring Pampanitikan (Literary Criticism) at Introduksyon sa Pagsasalin (Introduction to Translation). He graduated from the Philippine Normal University, the National Center for Teacher Education, in 2014 with the following awards: Kapisanang Diwa at Panitik Leadership Award, Francisco Balagtas Award and Faculty Choice Award. He finished his Master of Arts in Malikhaing Pagsulat (Creative Writing) at the University of the Philippines-Diliman in 2021. He is a fellow at the UST National Writers' Workshop 2022, 13 th Palihang Rogelio Sicat in UP Los Baños in 2019, Palihang Bienvenido Lumbe sa Salin of UP Institute of Creative Writing in 2019, and 6 th Cordillera Creative Writing Workshop in UP Baguio in 2018. He published Creative Nonfictions at the Ani 41 of Cultural Center of the Philippines ('Bruha'), Agos Literary Journal of the Sentro sa Wikang Filipino (Center for Filipino Language)-UP Diliman ('Kalapati'); and three journals of the Pambansang Samahan sa Linggwistika at Literaturang Filipino (National Association of Filipino Linguistics and Literature) ("Tailor's Chalk"; "Retaso"; "Mga Magnanakaw"). He is a licensed professional teacher, writer, and translator.

Ang Awit ng Dalagang Marmol

Andrew A. Estacio

University of the Philippines Los Baños
aaestacio@up.edu.ph

Dulang alay sa kundimang “Jocelynang Baliwag”

Unang itinanghal sa The Virgin Labfest 18: “Hitik” sa Tanghalang Ignacio Gimenez, Sentrong Pangkultura ng Pilipinas (CCP) noong Hunyo 8-24, 2023. Direksyon ni G. NAZER DEGAYO SALCEDO. Pinagbatayan ang librong “Muling Pagbasa sa Jocelynang Baliwag: Paglutas sa Probleman ng Historikal ng Tinaguriang Kundiman ng Himagsikan” ni G. IAN CHRISTOPHER ALFONSO.

Mga Nagsipagganap:

PEEWEE O'HARA - Matandang Pepita Tiongson

ADRIENNE VERGARA - Direktora

KATH CASTILLO - Dramaturg

RACHELLA JASMINE P. BALUNES - Aktres

ANDREW CRUZ - Aktor 1

LORENS LAPRESCA - Aktor 2

DANE HINOL - Pianista

JEREMY AMPONGAN & CJAY MALIPOT - Ensemble at SM

Produksyon:

STEVEN CLARK 'PAGASPAS' PERALTA - Dramaturgy

SHEÑA CLAIRE PARNONCILLON - Stage Management

JULIO GARCIA - Production Design

TJ RAMOS - Sound Design

LOREN RIVERA - Lighting Design

SAMANTHA TEOXON & RAINIEL ABADEJOS - Poster Design

Sinopsis

Isang bagong dula ang binubuo ng isang grupo ng mga artista’t aktor hinggil sa isang popular at kontrobersyal na awitin sa kasaysayan ng bansa, ang “Jocelynang Baliwag” na matagal nang kinilala bilang Kundiman ng Himagsikan at inihahambing sa larawan ng Inang Bayan. Nakatakdang maisadula ito bilang pagpupugay para sa isang bagong tayong tanghalan ng kanilang probinsya; ngunit sa kanilang page-ensayo at ibayong pagtuklas, masisiwalat sa kanila ang mga hindi pa naikukuwentong katotohanan hinggil sa nasabing kundiman—may mga bagong impormasyong maghahamon sa titulo ng idinambanang awitin at makukumbinsi ang mga aktor na pagpanibaguin ang dramatikong pihit ng kanilang dula—nasaan na nga ba talaga si Jocelynang Baliwag?

Mga Tauhan:

Direktora - babae, mid-30s, siya rin ang mandudula

Dramaturg - babae, mid-30s

Aktres - babae, 20s, gaganap bilang Mutya, Liwayway at Pepita Tionson

Aktor 1 - lalaki, 40s, gaganap bilang Antonio Molina, Isabelo de los Reyes, Amerikanong Sundalo

Aktor 2 - lalaki, mid-20s o 30s, gaganap bilang Manghihimagsik, Pedro Mateo, Kolonel Puso

Pianisita - lalaki, mid-30s, *queer*

Matandang Pepita Tionson - babae, nasa edad 65-70

2 Aktor - bahagi ng ensemble at gaganap ding *stage managers*

Tagpuan:

Sa isang bagong tayong tanghalan (“Inang Bayan Theatre Complex”) at tipikal na rehearsal space sa entablado. Mangyayari rito ang pag-eensayo ng mga aktor para sa binubuo nilang dulang may musika. May mga platform din sa tanghalan na magagamit sa *devising* at may piano sa gilid. Kasalukuyang panahon.

Tutugtugin ng Pianista ang himig ng kundimang Jocelynang Baliwag bilang background music.

Lalabas ang Dalagang Aktres at magsasalaysay.

AKTRES:

Musika...may kasaysayan ang musika sa pagpapaalab ng damdaming makabayan nating mga Pilipino. Noong panahon ng himagsikan, musika rin ang nagpaalab sa silakbo ng pakikipaglaban ng ating mga manghihimagsik laban sa mga dayuhan.

Si Antonio Molina, pambansang alagad ng sining sa musika, ang nagpopularisa ng himig na inyong naririnig...ang himig ng kundimang Jocelynang Baliwag, na ibinahagi niya sa publiko noong 1940. Ang kundimang ito ang tinagurian niyang “Kundiman ng Himagsikan.”

Lalabas ang Aktor 1 na gaganap bilang Antonio Molina sa isang bahagi ng entablado.

AKTOR 1 / ANTONIO MOLINA:

1940...Lektura sa Surian ng Wikang Pambansa...Bulwagang Villamor sa Maynila.

Sa katagalan ko nang nag-aaral at nagsasaliksik ng musika sa Unibersidad ng Pilipinas, Konserbatorio ng Musika, natuklasan ko itong piyesa ng mga lumang awitin sa baul ng aking ama...

Lalabas ang isang lingkod o assistant, ipapakita sa audience ang pabalat o cover ng piyesa.

Sa paunang pabalat pa lamang, mapapansin ang isang katangi-tanging parirala sa ilalim ng pamagat ng Jocelynang Baliwag: *musica del legítimo kundiman procedente del Campo insurrecto*, o sa Tagalog ay ang lehitimong musikang kundiman na mula sa dako ng mga manghihimagsik.

Sa anyo ng pagkalimbag nito, sa kulay at uri ng papel, sinasabing ito’y nalimbag noong taong 1897 o 1898, mga taong sumunod sa himagsikang nagbuhat sa Balintawak noong 1896.

Tinataya kong ang Jocelynang Baliwag ang awitin ng mga Pilipinong manghihimagsik noong panahon ng digmaan laban sa Espanya. Mga tagapakinig...hayaan ninyo 'kong dalhin kayo sa kaluluwa’t panahon ng aking sinasabi...

Pupunta sa isang banda si Antonio Molina. Mag-iiba ng ilaw at panahon. Ang Aktres ay aarte bilang isang Mutya, siya ang aawit ng Jocelynang Baliwag.

AKTRES / MUTYA:

Pinopoong sinta, niring calolowa
Nacacawangis mo'y mabangong sampaga
Dalisay sa linis, dakila sa ganda
Matimyas na bucal ng madlang ligaya.

Sa pag-awit niya'y papasok ang Aktor 2, aarteng si Manghihimagsik na nakabihis Katipunero, mula sa kanyang likuran—tila galing sa digmaan.

AKTOR 1 / ANTONIO MOLINA:

(Magsasalita mula sa gilid)

Ang kantahing ito ang kinagigiliwang awitin ng ating manghihimagsik...wari bagang nababanaag nila sa himig at ali-iw

nito ang larawan ng inang minamahal, ang kabiya ng puso o ang mga anak na pinagbuhusan ng paglingap...

Tatayo si Manghihimagsik / Aktor 2 at sasabayan niya ng pagkanta ang Mutya (Aktres), isang dueto ng kanilang hinihirayang pagmamahalan.

AKTRES / MUTYA
& AKTOR 2 / MANGHIHIMAGSIK:

Edeng maligayang kinaloclocan
Ng galak at tuwang catamis-tamisan
Hada cang maningning na ang matunghaya'y
Masamyong bulaclac agad sumisical...
Masamyong bulaclac agad sumisical.

Matatapos ang kanta.

AKTOR 2 / MANGHIHIMAGSIK: Mabuhay ang himagsikang Pilipino! Mabuhay ang inang bayan!

Matapos ang eksena, bibitaw sa karakter ang mga aktor. Maririnig ang paghiyaw ng Direktora mula sa dulo ng tanghalan at papasok sila ni Dramaturg.

DIREKTORA: Ganda! We have a show! (*Adlib mula kay Direktora sa pagbibigay ng 'notes' sa mga aktor*) I love your singing, I love the music from the piano, pati ang talumpati ni Don Molina, sakto sa pulso! Gusto ko sa likuran, papasok at kakanta ang revolutionaries ng 1896, at makikitang naka-project ang title...Jocelynang Baliwag...Kundiman ng Himagsikan! Sige, gawin natin... (*Gagawa ng tableau upang magpakitang-gilas sa Dramaturg. Kakantahin ang huling bahagi ng Jocelynang Baliwag*)

DIREKTORA: O, 'di ba? What do you love about our play? (*kay Dramaturg*)

DRAMATURG: Ang galing ng performance ng mga actors, Direk! Buo niyo na po ba 'yong play?

DIREKTORA: Actually...malapit na...

DRAMATURG: Malapit na mabuo?

DIREKTORA: Malapit na ang show! Two weeks na lang, ipapalabas na ang dulang ito sa inauguration ng bagong tayong tanghalan na ito...ang Inang Bayan Theatre Complex, IBTC!

DRAMATURG: IBTC... (*titingin sa paligid*) Ang laki-laki rin ng budget ng gobernadora dito 'no? Alam mo bang maraming mga nakatayong tahanan dito noon, bago pa ito maging teatro...

DIREKTORA: Ay, totoo? Parang urban legend? Don't tell me sementeryo 'to dati. Well, at least meron na tayong espasyo para sa'ting mga theatremaker sa probinsya! Go, Regional!

(*beat*) Actually...Hindi pa nga namin polished ang buong dula dahil nagsipag-back out-an last minute ang ilang aktor, pati SM at pianist, diyos miyo. And we've only got a few weeks! So, kalma, let's work on what we have, and believe in the power of...

MGA AKTOR: Collaboration!

DIREKTOR: Buti na lang, nandito ka na, now that we have you!

DRAMATURG: Ano po bang overall vision ninyo sa dula, Direk?

DIREKTORA: Actually...I dreamed about this last night e. It's already complete. I'm envisioning...this as a love story in the time of revolution! May musika, may Zarzuela, at may documentary...o ha!

DRAMATURG: Documentary Zarzuela?

DIREKTORA: SMs, ilagay natin 'yon sa poster! Gusto ko 'yan, Documentary Zarzuela. Ispesyal kasing maikwento ang mga historical background ng kundimang Jocelynang Baliwag, and my vision is...kailangang maibalik sa audience, sa Filipino consciousness, ang awiting ito! Kundiman ng Himagsikan, ang Awit ng Inang Bayan!

Magpo-pose ang Direktora na tila Inang Bayan. Palakpakan ang mga aktor.

DRAMATURG: Taray! Actually, meron po akong mga dala-dalang research and information...

DIREKTORA: Ay, s'ya nga pala, kailangan na kitang maipakilala...(haharap sa mga aktor) Mga kapatid, ang ating Dramaturg. Bagong dating lang from abroad?

DRAMATURG: Galing po akong Yokohama, Japan, sa isang international conference. Part po ako ng Asians Dramaturg Network at naging research presentation 'ko ho itong Jocelyna.

AKTOR 1: Mawalang-galang ho, ano pong ginagawa ng dramaturg?

DRAMATURG: Ay, marami kaming pwedeng gawin. Si dramaturg ang tumutulong sa pagpo-provide ng context, vital knowledge...

AKTOR 1: Nagbibigay ng additional information?

DRAMATURG: Yes, opo...mga creative research and interpretation na rin sa buong play.

AKTOR 1: Malaking tulong 'yan!

DRAMATURG: Yes po...a, kailangan kasi naming mangialam

DIREKTORA: Mangialam?

DRAMATURG: Este, makialam sa overall na takbo ng produksyon...we, dramaturgs are curators, and we care!

DIREKTORA: Wow! Ang ating dramaturg, world class! Kailangang kailangan namin ng tulong mo!

DRAMATURG: Actually, marami po akong bagong information sa Jocelynang Baliwag. Kailan na po ba submission ng final script?

DIREKTORA: Today. (*magugulat ang Dramaturg*) Oo, kasi kikidlatan na'ko ni Gobernadora. (*beat*) Ay, s'ya nga pala...ipapakilala ko pa sa'yo ang ating brilliant actors, our very own provincial talents... Si Mutya, napakahusay n'yang umawit

(maaaring kumaway ang mga aktor)...ang makisig at matipunong si Manghihimasik...our brilliant thespian na gaganap bilang National Artist, at ang ating music prodigy (pianista)...kayang kayang tugtugin ang kahit ano!

Magtutugtog at magpakikitang-gilas ang pianista at magpapalakpakan matapos.

DRAMATURG: Ikinagagalak ko kayong makilala!

PIANISTA: Direk, nakagawa na 'kong scoring para sa paglalandian, ay este, pagliligawan ng dalawa nating aktor! *(waring may kilig)*

DIREK: Ay, buti naman may scoring ka na! Sa ganyan ka talaga inspired ha. Sige, pakinggan natin.

Tutugtog ang Pianista ng sariling scoring, variation ng Jocelynang Baliwag, para sa isang love scene nina Mutya at Manghihimagsik, bilang background music.

Sa kalagitnaan ng pagtutugtog, aarte ang Aktres at Aktor 2 sa gitna sa saliw ng musika. Kasama rin ang dalawang aktor, gaganap na ensemble.

AKTOR 2 / MANGHIHIMAGSIK:

Aking mutya...kamatayan na lang ang nasa isip ko matapos mabigo ang aming labanan! Natalo ang unang salakay ng aming hukbo sa mga Kastila. Sugatan, nagdanak ang mga dugo, nagkalat ang mga bangkay ng mga kapatid natin sa digmaan!

Subalit ngayon...nandito ka...nakatindig muli sa aming harapan. Ang iyong tinig...napakaganda, lalong nabuhayan ang loob ko, ay, napakadakila!

Luluhod ang Aktor sa harap ng Aktres.

AKTRES / MUTYA:

Tumayo po kayo't huwag magmakaawa sa akin! Kailangan ko pong gamutin ang mga sugat ninyo...

AKTOR 2 / MANGHIHIMAGSIK:

Subalit tunay lamang na maghihilom ang mga sugat ko sa puso kapag sinabi mo sa'king iniibig mo rin ako.

AKTRES / MUTYA:

Papaano po ako iibig kung nababalot na halos kayo ng dumi, galos, mga sugat at dugo!

AKTOR 2 / MANGHIHIMAGSIK:

(Halos naghihingalo)

Mahal na binibini,

Tanging masasambit ko

Ang kredito ng mahal na Supremo...

Kakantahin ang Pag-ibig sa Tinubuang Lupa, sa saliw ng Piano:

Aling pag-ibig pa ang hihigit kaya...

sa pagkadalisan at pagkadalila

gaya ng pag-ibig sa tinubuang lupa?

Alin pag-ibig pa? Wala na nga, wala.

Mapapapikit nang tuluyan ang Manghihimagsik. Kanwaring nalagutan ng hininga.

AKTRES / MUTYA:

Oo, iniibig kita, minamahal kong ginoo!

Ni hindi ko man lang nasabi sa 'yo,

Bago mo man lang ipikit ang mga mata mo!

Kapalit ng pag-ibig mo sa akin,

Dalhin mo sa libingan at sa maykapal

Ang kwintas kong ito...

AKTOR 2 / MANGHIHIMAGSIK:

(Gigising at gugulatin ang Mutya)

Aha! Sabi na nga ba! Kailangan ko lang palang magpatay-patayan nang makuha ang loob ng aking binibini! Mukha ba 'kong prinsipal kapag patay?

AKTRES / MUTYA:

Napakasama mo talaga! Mauna mo pa akong mapapatay, Ginoo!
Tampalasan ka talaga! (*hahampasin siya*).

ligting ang tugtog ng Pianista.

AKTOR 2 / MANGHIHIMAGSIK:

Akin na lamang ang kwintas mo, minamahal kong mutya.
Habambuhay ko itong suot. May digmaan o wala. Hayaan mo ring
magbigay ako sa'yo ng tinatangi kong bagay.

Ibibigay ng manghihimagsik ang rebolber.

AKTRES / MUTYA: Isang baril? 'Di hamak lang akong dalagang
walang kamuwang-muwang sa labanan!

AKTOR 2 / MANGHIHIMAGSIK: Binihag at pinalakas mo ang loob
ko. Nananalig ako sa iyo. Mas malakas pa sa digmaang ito ang 'yong
awit, gayondin ang dala-dala mong paghihimagsik!

*Tutugtog ang PIANISTA ng maikling saglit ng Alerta Katipunan at kakanta rin
siya sa pagtatapos ng maikling bit:*

PIANISTA: (*Aakyat pa ng bangko*) Alerta Katipunan! Sa bundok ang tahanan,
Doon mararanasan ang hirap ng katawan!

DIREKTOR: Aaaaand...end scene. Lakas maka-pride month? Gusto ko 'yang
kanta mo ng Alerta. Damang dama mo sa part na 'yan.

PIANISTA: Ganda ba, Direk?

DIREKTOR: Kayo pa ba? Sa husay n'yong 'yan. Tsaka interesting 'yong binigay
na baril kay Mutya e, kami lang mero no'n! Marami nga 'kong naiisip na
possibilities doon.

AKTOR 2: Uy, ako nakaisip nun!

PIANISTA: Palibhasa, mahilig ka humawak sa baril mo!

AKTOR 2: Grabe, I did my research kaya! Nagpapadala raw ang mga Katipunero ng mga sandata or secret message sa mga kababaihan at tinatago daw nila ‘yon sa kanilang damit!

AKTRES: Ako naman po, nai-imagine ko na po ‘yong costume ko, na naka-traje de mestiza at maraming bulsa.

Lalapit si Aktor 1 at mag-e-emerge sa gitna.

AKTOR 1: Dramaturg, bilang senior actor, may sarili akong process. Para sa karakter ni National Artist Antonio Molina, gumawa ako ng character sketch. Drinowing ko talaga s’ya bilang cellist, soloist sa Manila Grand Opera house, propesor sa UP at dean sa CEU. Kahanay n’ya sina Nicanor Abelardo at Fransisco Santiago. Correct me if I’m right.

DRAMATURG: A...correct...and right.

AKTOR 1: Pinakapaborito kong musika n’ya ‘yong madalas tugtugin sa mga orchestra...

DRAMATURG: Hating-gabi?

AKTOR 1: ‘Yon nga!

Tutugtog ang Pianista ng Hatinggabi.

AKTOR 1 / ANTONIO MOLINA: *(Sa isang iglap, waring hahawak at tutugtog din ng imaginary cello at makiki-jive sa music)*

Hating-gabi ngayong sakdal dilim sa aking buhay
Ngunit pag-ibig mo Ang s'yang naging tanglaw...

Habang nagtutugtog pa ang piano, hindi mapipigilang magsalita ng Dramaturg

DRAMATURG: Cut...cut...Sorry, I have to cut you, sir. Yes, si Molina ang nagsabing ‘Kundiman ng Himagsikan’ ang Jocelynang Baliwag...na later on ay malalaman nating...isang malaking pagkakamali sa kasaysayan!

Mauudlot bigla ang musika.

DIREKTORA: Ha?

DRAMATURG: Maling ituring na kundiman ng Himagsikan ang (*pakanta*) ‘Pinopoong Sinta...’

AKTOR 1: Big statement ‘yan a?

DRAMATURG: Ironically, si Molina na mismo ang kumuwestiyon sa kanyang sarili. May sinulat s’yang article dito noong 50s...ay, teka, dala ko nga pala ‘yong readings, materials, and exhibit ko from Japan...kukunin ko...

Kukunin ni Dramaturg ang kanyang hand-outs at materials.

DIREKTORA: (*habang abala sa pagkuha ang Dramaturg*) Teka, teka...nag-notes din ako. Nabasa ko na sina Dr. Teresita Maceda, Dr. Luis Dery, Lumbera, Quindoza-Santiago, sinasabi nila na ang kundimang Jocelynang Baliwag ay may kaugnayan sa imahen ng Inang Bayan and they have cited Molina’s statement, ang Kundiman ng Himagsikan, Jocelynang Baliwag. O baka outdated ‘yung readings ko? Kilala rin ang Jocelyna sa iba’t ibang mga dulang makabayan...

AKTOR 1: ‘Yong gaya sa Pilipinas Circa 1907! Bida mo ko dun, direk.

DIREKTORA: Yes! At pati sa movie ni Lav Diaz, Hele sa Hiwagang Hapis, nag-appear din ang music na ‘yon. O, 8 hours din ‘yon! Sinasabi mo, mali lahat ng ‘yon?

PIANISTA: Sa mga research na nababasa ko sa history of Philippine music, laging revolutionary song ang classification ng Jocelynang Baliwag!

AKTOR 1: Pero sa totoo lang, parang wala rin naman akong makita o maramdamang himagsikan sa lyrics ng kanta.

DRAMATURG: You’re right, sir!

AKTRES: Direk, ang ganda pa naman po ng kanta, pero hindi na tungkol sa himagsikan?

AKTOR 2: E, tungkol saan na po ‘yong magiging kwento natin? Baka pwede pa nating ituloy ang love story?

AKTRES: Pwede po siguro, kasi ang kundiman ay kanta pa rin naman ng pagmamahalan.

PIANISTA: Kayong dalawa ha...G na G pa rin sa love story!

DIREKTORA: Sandali, sandali...firstly, don't take the lyrics literally! Metaphor 'yon ng Inang Bayan, diniscuss na natin 'yan. Ano ba? Secondly, alam na ba 'to ni Ambeth? Vic Torres o ni Xiao Chua? Do you have proof para sabihing maling ituring na kundiman ng Himagsikan ang Jocelyna? I can call them.

Babalik si Dramaturg, dala-dala ang mga hand-out, ishe-share ito kay Aktor 1 at Direktora.

DRAMATURG: Meron, Direk...ito (*ipapakita ang libro ni Alfonso at ibibigay kay Direktora*)

Kumonsulta ako sa isang historian na masugid na inaral ang history ng Jocelynang Baliwag for almost 8 years...hindi 8 hours (*tatawang bahagya*). Si Ian Christopher Alfonso, taga-National Historical Commission. Sinulat n'ya ang librong "Muling Pagbasa sa Jocelynang Baliwag," proving the point na hindi nga talaga dapat ituring na kundiman ng Himagsikan ang Jocelyna!

DIREKTORA: How so?

DRAMATURG: Unang una...tama, ang sinabi ng Aktor, at kinuwestiyon na rin ito ni Dr. Maceda noon pa, Direk. Aware na dito si Molina later on in life. Ito 'yong article n'ya na sinasabi ko (*iaabot ang article*). Sir (*kay Aktor 1*), pwedeng makibasa, please turn to page 6...

Itutuloy ni Aktor 1 ang pagbabasa ng article.

AKTOR 1/ ANTONIO MOLINA:

(*binabasa*) 'Ang pantig ng Jocelynang Baliwag ay pilit na iniagpang sa tugtugin...sa buong tula ay wala mang isang salitang nauukol o bumabanggit sa himagsikan at walang taglay na kaugnayan sa digmaan, sa mga paglalaban, o sa himagsikan...wari 'balintuna' na ang tula at ang tugtuging ito ay tawaging 'Kundiman ng Himagsikan.'

DIREKTORA: So...ito 'yong hindi alam ng publiko?

DRAMATURG: Apparently...17 years after ng kanyang lecture sa Surian.

AKTOR 1: So, ano ho'ng sasabihin natin hinggil kay Molina sa dula...na nagkamali siya?

DRAMATURG: Good question. Mas maganda sigurong sabihin na...na-misinterpret ni Molina ang lumang piyesa na meron siya. 'Yung phrase sa title ng Jocelyna...ano nga ulit 'yon?

AKTOR 1: 'musica...kundiman procedente del Campo insurrecto'?

DRAMATURG: Insurrecto! Tinuring n'ya ang salitang 'insurrecto' as manghihimagsik...and given the limited context of his time, marahil lumabas sa isipan n'ya, manghihimagsik...himagsikan...Kundiman ng Himagsikan ang Jocelynang Baliwag.

Magre-react ang mga aktor sa sinabi ng Dramaturg, napagtatanto ang mga paglilinaw.

DRAMATURG: Maaaring nagkamali ng pagbasa si Molina, pero malaki pa rin ang ambag niya sa historiography ng Jocelyna!

AKTOR 1: Kaya National Artist pa rin s'ya.

AKTOR 2: Direk, bakit hindi natin i-push na pagsama-samahin sa play ang mga backstory na 'to? Tahiin natin kumbaga.

DIREKTORA: Teka...teka...ngayon lang lumalabas itong mga information na ito, kung kailan malapit na ang show!! Pa'no pa ba natin 'to tatahiin pa, kulang na tayo sa panahon at nangungulit na sa'kin si Gobernadora. Hiramín ko muna 'to a (*sa libro ni Alfonso*). May idadagdag ka pa ba?

DRAMATURG: 'Yong claim tungkol sa Inang Bayan...medyo kailangan din ng paglilinaw do'n...

DIREKTORA: At bakit? May mali din ba do'n?

DRAMATURG: Ang totoo n'yan e...as time goes by, na-romanticize na lang din naman ang image ng Inang Bayan sa kanta...

DIREKTORA: Na-romanticize?

DRAMATURG: May totoong tao sa likod ng kanta, isang magandang binibini na ang pangalan ay Pepita Tiongson (*kukunin ni Dramaturg ang kanyang exhibit—isang malaking imahe ni Pepita Tiongson*).

**Ang mga exhibit ay mga malalaking larawan o portrait ng mga historikal na tao / arkibo na madaling makita sa entablado at hahawakan ng mga aktor.*

AKTRES: Ay! Si Pepita Tiongson, nakita ko po s'ya sa internet!

DRAMATURG: Yes! Sa kanya talaga dedicated ang kanta. My God, kamukhang kamukha mo si Pepita!

AKTRES: Talaga po? (*Magpo-pose ala Pepita Tiongson, gaya ng sa imahe*)

DIREKTORA: Wait...wait...hindi ko na alam kung paano pa pwedeng isingit si Pepita Tiongson 'no, dahil kakaunti lang ang alam kong background sa kanya, and it would take a lot of time kung isasalampak pa natin sa dula ang talambuhay niya. I think kelangan nating i-refocus ang play sa metaphor na lang ng Inang Bayan!

DRAMATURG: Actually...Direk, mas marami akong ishe-share na background information sa'yo tungkol kay Pepita Tiongson!

AKTRES: Interesting po s'ya, Direk. Baka pwede n'yong ma-consider. What if...umpisahan po natin s'yang ipakilala sa pangalan niya, na makikita sa lyrics nung kanta?

AKTOR 1: (*hawak-hawak naman ang kopya ng piyesa*) Ito o...'yung acrostic ng pangalan n'ya...

(*pakanta*)

P– Pinopoong sinta...

E– Edeng maligaya...

P– Pinananaligan...

I– Icaw na nga ang lunas...

T– Tangapin...
A– At sa cawacasa’y...

Pepita! (*aawitin ng Aktres*)

DRAMATURG: Si Pepita Tionson o Maria Josefa Tionson y Lara...isa raw maganda’t sikat na dalagang taga-Baliwag, Bulacan noong panahon ng early 20th century. And rumors have it, na dinadalaw pa raw s’ya ng mga tourist sa Baliwag upang masilayan ang kanyang kagandahan!

DIREKTORA: (*Kukunin ang exhibit*) Wow. Ang ganda-ganda naman ni Pepita, naging tourist spot pa s’ya of the Philippines. Relevant pa ba si Pepita Tionson sa play? SM, pakitago na ito.

Papasok ang SMs (dalawang aktor) at akmang kukunin ang mga exhibit. Ngunit pilit na aagawin ni Dramaturg ang mga exhibit.

DRAMATURG: Naku, very relevant, direk! Makikita mismo ang kanyang beautiful Filipina image sa cover ng music sheets na hawak ni Molina...(*kukunin ang isa pang exhibit*)

Mag-iiba ang ilaw. Ang Aktor 1 ay tila aarteng mismong buhay na Antonio Molina

AKTOR 1/ ANTONIO MOLINA:

Inaamin kong ako’y napukaw ng kundimang Jocelynang Baliwag bilang Kundiman ng Himagsikan dahil sa aking palagay, ang tono nito ay umiiral na noon pa man...

Sa lumang kopya ng piyesa ring ito, (*hinahawakan at pinakikita*), matatagpuan din ang iba pang mga komposisyon, hindi lang ang Jocelynang Baliwag. (*Binabasa*) Mayro’ng dalawang *danza*, ang “Liwayway” at “Pepita,” at isang *waltz* “El Anillo de la Dalaga de Marmol.” (*may saliw ng tugtog ng piano*)

Mag-iiba ang ilaw

DRAMATURG: Molina, later on, believed na ang tono ng Jocelyna ay mas matanda pa kaysa sa lyrics. At may susunod pa sana ‘kong gustong sabihin...

DIREKTORA: Wow! Ang dami naman nating gustong sabihin sa play na 'to?! Ano na naman 'yon?

DRAMATURG: ‘Yong image ni Pepita sa music sheet ay parehong pareho sa isang novel na sinulat ni Isabelo de los Reyes, taong 1905. Napansin din daw ito Dr. Luis Dery, Direk.

Ipapakita ni Dramaturg ang isa pang exhibit—kopya ng nobeleta, tampok ang cover o pabalat nito.

DRAMATURG: Ang Singsing nang Dalagang Marmol!

Titingnan ng mga aktor at ni Direktora ang pagkakapareho ng dalawang imahe—pabalat ng piyesa ni Molina at pabalat ng Singsing nang Dalagang Marmol ni Isabelo de los Reyes.

AKTRES: Direk, magkamukhang-magkamukha nga po! (*sisipatin ng mga aktor*)

AKTOR 2: Si Pepita Tiongson...Jocelynang Baliwag...Dalagang Marmol? So...pa'no po tayo magkaka-love story n'yan?

DRAMATURG: Meron at merong love story, hindi mawawala ‘yan sa history! Dahil ang totoo, si Isabelo de los Reyes a.k.a. Don Belong ay mismong nanligaw din kay Pepita Tiongson! Alay n’ya ‘yong nobela para sa kanya...at kung sa maniwala kayo o sa hindi...ang kundimang Jocelynang Baliwag ay mismong love song niya para kay Pepita!

AKTOR 1: Pardon my interruption...pasensya, ang daming pumapasok na ideas. Nalilito na po ako. Sino ba ‘yang Belong, Belong na ‘yan?

DRAMATURG: Si Don Belong ay ito (*ibibigay din ang papel / hand-outs kay Aktor 1*)...narito rin ang details regarding Pepita Tiongson (*ibibigay kay Aktres ang papel*) at isa pang bagong character, ang pangalan ay Pedro Mateo (*ibibigay kay Aktor 2 ang papel*)

DIREKTORA: May bagong character?

PIANISTA: Sa akin po?

DRAMATURG: Ay, narito ang copies ng iba pang mga piyesang alay ni de los Reyes kay Pepita. Tugtugin mo!

DIREKTORA: Teka...teka...(tatayo at kukunin ang mga exhibits) dumadami na yata ang gusto nating mangyari hano. Mind you, guys, nangungulit na ang Gobernadora at ako ang mahihirapan sa script.

Mag-aagawan sina Dramaturg at Direktora sa paghawak nila ng exhibits.

DRAMATURG: Direk, para naman po ito sa ikasusulong ng dula! Sayang ang mga na-research ko dito.

DIREKTORA: E, sino ba mahihirapan magsulat, magdirek, at mag-memorize ng lines, ikaw ba?

Mula sa pag-aawa’y bibitawan ni Direktora ang exhibit at halos mabubuwal ang Dramaturg. Kaunting katahimikan.

DRAMATURG: Well...it’s up to you, Direk. Gusto ko lang naman ma-flesh out ang rich contexts ng material natin. Pwede mo pa rin namang tanggihan. (*Magwo-walk out*)

Ngunit biglang babawiin ni Direktora ang mga exhibit.

DIREKTORA: Ikaw naman...‘di ka mabiro!

Tatawa at makikihagapak ang mga Aktor.

DIREKTORA: Sino ba naman ako para tanggihan ang iyong...dramaturgical inputs with international recognition, ano? Tuloy tayo!

Pagkahupa, magsasalita ang Aktor 1 at magbabasa ng mga papel o script sa gilid sina Aktres at Aktor 2.

AKTOR 1: (*nagbabasa*) Si Isabelo de los Reyes o kilala bilang ‘Don Belong’ ay pinakapopular na ilustrado, propagandista’t aktibista ng kanyang panahon.

DRAMATURG: Yes, union leader ‘yan at rockstar si Don Belong noong panahon n’ya. And because in love siya kay Pepita Tiongson, nagpadadala raw siya ng mga postcard mula sa paglalayag niya sa Espanya.

Mag-iiba ang ilaw. Pagbabagong-anyo ni Aktor 1 tungong Don Belong.

AKTOR 1 / DON BELONG: Taong 1905 yaon...hindi ko maitatangal sa aking puso’t isipan si Pepita ng bayang Baliwag. Pinadadalhan kita ng mga postcard na naglalaman ng aking pagsinta’t pagpopoon sa iyo...

Handog ko sa iyo ang nobelang Ang Singsing nang Dalagang Marmol...at dumulog ako sa mga matatalik kong kaibigan upang gawan ka namin ng musika...

AKTRES / PEPITA TIONGSON: Ano pong nais ninyong sabihin sa akin, Don Belong? Ang pangalan ko po’y Maria Josefa Tiongson y Lara...maaaring Pepita na lamang po, o Jocelyna...

AKTOR 1 / DON BELONG: Na matagal na kitang iniibig, dalaga kong marmol...

DRAMATURG: (*Babalik sa dating ilaw*) At si Pedro Mateo...isang binata na taga-Baliwag din, ay kasabay ding nanliligaw kay Pepita.

DIREKTORA: Ang pogi naman ng karibal ni Don Belong!

Lalapit naman si Aktor 2 / Pedro Mateo sa kanilang dalawa, sa entablado. Aawitan si Pepita Tiongson ng Jocelynang Baliwag.

AKTOR 2 / PEDRO MATEO: Edeng
Maligayang...kinaloloklokan...ng galak at tuwang
katamis-tamisan...

Sasabay sa pag-awit si Don Belong.

AKTOR 1/ DON BELONG: Hada kang maningning...nang
Matunghayan...masamyong bulaklak agad sumisical...

AKTOR 2/ PEDRO MATEO: Masamyong bulaklak...agad sumisical...

Lalapit si Pepita kay Pedro Mateo. Manlulumo si Don Belong.

DIREKTORA: So...sinagot ba ni Pepita itong si Don Belong?

DRAMATURG: Hindi. Unrequited love.

AKTOR 1: Aw!

AKTRES:(*sa papel*) Sabi po rito, si Pedro Mateo ang mapapangasawa ni Pepita.

DRAMATURG: Pinakasalan ni Pepita si Pedro Mateo, na magiging Mayor ng kanilang bayan.

AKTOR 2: Awts! See, sabi na nga bang may love story pa rin!

AKTOR 1: Mabalik tayo kay Don Belong, sabi dito (*sa papel*), mayroon siyang 27 mga anak at tatlong asawa, kaya baka 'di sinagot kasi babaero?

DIREKTORA: Okay, everybody! Ang dami nang trajectories nito, 'wag na nating isama yan! By this time, we need to tailor fit the narrative sa essentials only!

DRAMATURG: Direk, para ‘di tayo lalong mahirapan, pwede po nating ituhog ‘yong narrative ng mismong novel sa kwento...

DIREKTORA: ‘Yong buong novel?

DRAMATURG: Mas maraming material dito tungkol sa bayan, at mga aspirations ni Don Belong na feeling ko, bet mong malaman.

AKTRES: Tungkol po pala saan ang nobela?

DRAMATURG: Idealization ni Don Belong ‘yong kanyang nobela hinggil kay Pepita...dahil inlove ang dakila mong lolo, ginawan n’ya ng fictional character si Pepita sa kwento, at ipinangalan n’ya itong (*may diin sa pagbanggit ng pangalan, ituturo si Aktres*) “Liwayway.”

Magiging kasintahan ni Liwayway si (*ituturo si Aktor 2*) “Kolonel Puso,” na miyembro ng hukbong Pilipino noong Philippine-American war. Sa kwento, sapilitan namang ipinakasal si Liwayway sa isang “Sundalong Amerikano” (*ituturo si Aktor 1*).

DIREKTORA: Sundalong Amerikano? Wait...kailan nga ulit na-publish ‘yong novel?

DRAMATURG: 1905, ‘yung first edition at 1912, second edition in Tagalog.

DIREKTORA: 1905...1912...so, hindi na 1896 Himagsikan period ng mga Katipunero ‘to? American colonization period na?

DRAMATURG: Hindi na nga panahon ng Himagsikan laban sa Espanya. Kaya, my suggestion, Direk, pwede nating i-adjust ‘yong timeline ng dula towards Philippine-American war.

DIREKTORA: (*Naaligaga*) Wow! So, nagdagdag na tayo ng bagong characters, nagsingit ng bagong infos, at i-a-adjust pa natin ang timeline ng dula?... (*Aligaga*) Sige! Para ma-trigger pa lalo ang ating artistic inspiration! (*Tatawagin*) SM! Look for a veil for Liwayway (*ituturo si Aktres*), costume para kay Kolonel Puso (*ituturo si Aktor 2*), and hat ng Uncle Sam para sa sundalong Amerikano (*kay Aktor 1*).

PIANISTA: Consistent lover si Aktor! E ako po? Baka naman pwede po akong maging Inang Bayan? Or Mother B!

DIREKTOR: Utang na loob, doon ka sa piano.

PIANISTA: Ay, ano ba 'yan!

DRAMATURG: Clarify ko lang ulit, Direk ha, Philippine-American war sa 'Kingwa', Plaridel, Bulacan.

DIREKTORA: Oo na, oo na!

Magtutugtog ang pianista ng mabigat na tunog pandigma.

SCENE TRANSITION: Time progression ng kanilang rehearsal (pagpapalit ng costume at improvisasyon ng mga eksena) Isang linggo ang sinakop ng panahon.

Muling bubukas ang ilaw. Isang eksena para sa nobelang "Ang Singsing ng Dalagang Marmol."

AKTRES / LIWAYWAY (Monologo):

Patawad, mahal kong Kolonel Puso. Nilisan kita nang wala kang kaalam-alam. Marahas akong tinutulan ng aking mga kamag-anak, nang malaman niyang nag-iibigan tayong dalawa. Nangungulila ako sa iyong mga yakap, hindi ko na alam kung napasaan ka na...

Makikita rin sa isang banda si Aktor 2/ Kolonel Puso, nangungulila. Tutugtog ng musika, "Nasaan Ka Irog" ni Nicanor Abelardo.

LIWAYWAY:

Nasaan ka Irog,
At dagling naparam ang iyong pag-ibig?
'Di бага sumpa mo, ako'y mamahalin?
Iyong itatangi, iyong itatangi
Magpa-hanggang libing,
Subalit nasaan ang gayong pagtingin?

Habang nasa instrumental ang pag-awit ni Liwayway ng kundiman, magbibigkas ng madamdaming tula si Kolonel Puso

KOLONEL PUSO:

(Sipi mula sa huling pahina ng nobeleta ni De los Reyes)
Pepitang himala sa bayang Baliwag,
sa mga tuwa mo't lungkot na masaklap...
...lalong nagdaragdag ng matindíng dusa,
ngayo'y di na akin ang iyóng pagsintá.

LIWAYWAY: *(aawit)*

Tandaan mo irog,
Irog ko'y tandaan
Ang lahat sa Buhay ko
Ay hindi maglalaho"
Magsisilbing bakas
'Tang Pagsuyo,
Nasaan ka irog,
Nasaan ka irog?

Sisingit ang Direktora at bumibirit din.

DIREKTORA: Sustain! Sustain mo ang last note! My notes are sacrosanct!
(Makikita si Dramaturg)

DIREKTORA: Ay, nagustuhan mo? Pinili ko ang musika ni Nicanor Abelardo, 'Nasaan ka irog?' Na-feel ko s'ya sa pangungulila ni Liwayway kay Kolonel Puso.

DRAMATURG: Ang ganda, Direk. *(Magre-reenact din at may teatrikal na kilos)* At saka, sa kwento, tatakas si Liwayway at magkukunwaring matandang hukluban. Sa bandang huli, ma-re-reunite pa rin ang dalawang magkasintahan sa isang bahay-pagamutan...at 'yong matandang babaeng gumagamot kay Kolonel Puso ay s'ya palang si Liwayway. Ang ending, patatawarin sila ng American colonial government, at tuluyang ikakasal sa ilalim ng basbas ng mga Amerikano.

DIREKTORA: Ano? So, pro-American government ang ending ng novel?!
(*Biglang magagalit at pupukpuhin ang tiklado ng piano at magugulat ang mga aktor*)

DRAMATURG: (*Natatakot*) A...Direk...mas in favor kasi si Don Belong sa American government...pero hindi pa rin naman nawawala ang kanyang aspiration sa Philippine Independence!

AKTOR 1: Direk, aabot pa ba tayo?

DIREKTORA: (*Overwhelmed*) Okay...I'm trying to weave all these things together, hano! Kasi ang dami-dami ko nang natututunan at natutuklasan! Sana last week mo pa sinabi! Subukan kong i-recap ha. So...we're making a full-length play na may Zarzuela at documentary about the Jocelynang Baliwag, which is a controversial kundiman in history na kailangang kailangang linawin ang historical contexts from Molina, to Pepita Tiongson, to Don Belong...and the play will end with his novel, Ang Singsing ng Dalagang Marmol, in which the ending concludes with a wedding of Colonel Puso and Liwayway under the American colonial government, na may promise pa rin ng Philippine independence, tama? May idadagdag ka pa ba?!!

AKTOR 2: Okey ka lang, Direk? Ano nang mangyayari sa dula natin?

DIREKTORA: 'Tanong mo sa kanya! (*kay Dramaturg*)

DRAMATURG: E...sa bandang dulo lang naman, direk, ang lagi lang naman naming tinatanong ng mga dramaturg e...ano ba talaga ang gusto mong sabihin sa play?

DIREKTORA: Wow. (*Pilit na kakalma*) Well...initially, no'ng 'di ka pa dumarating...my idea about Jocelynang Baliwag was to offer the audience an image of the Inang Bayan, na kailangan natin ngayon. 'Yon lang. The woman figure who inspires love, courage and sacrifice for the nation!

DRAMATURG: Pero, passe na ang imaheng iyan at overused.

DIREKTORA: Passe? Excuse me! Imortal ang imahe ng Inang Bayan! As an artist, I have the artistic license to present my own version of the Inang

Bayan! (*May biglaang inspirasyon*) What if...we need give an alternative ending? Sabi natin, pro-American ang ending ng novel, why don't we situate the kundimang Jocelynang Baliwag with a different story? Papatayin ni Liwayway ang Sundalong Amerikano because she was forced to marry him!!!

DRAMATURG: Ay, wala 'yan sa primary sources ko, direk. Magiging fan fiction lang 'yan ng novel.

DIREKTORA: Fan fiction?! Darling...in art...we can offer an alternative ending! In theatre...anything is possible for the reimagination or reconstruction of ideas as long as it serves a political purpose, gano'n!

AKTRES: Oh! Parang 'yong scene kanina, na may binigay po sa'king baril at ipuputok po natin ito sa dulo ng dula!

DIREKTORA: O, God! I love thinking actors! That's the ending! The death of the American soldier! What if...on the night of their honeymoon, matapos ang sapilitang pagpapakasal...thunder, lightning, sound effects!

(Pagbubuo ng eksena)

AKTOR 1 / AMERIKANONG SUNDALO: Aren't you goin' to talk, ey?

AKTRES / LIWAYWAY: I would...I woud like to sing a love song first...

AKTOR 1 / AMERIKANONG SUNDALO: Sing a song for honeymoon? Can't we undress already? I'm ready to show the baton!...Cum'on! Sing to me, my dear Liwayway. Liwayway is such a bad name, isn't it? Sounds like a brown 'lil puppy! I should call you, my Sophie!

AKTRES / LIWAYWAY: Pinopoong Sinta...niring caluluwa...nakakawangis mo'y mabangong sambaga (*itutuloy ang awit*)

Habang umaawit si Liwayway, hina-harass ng Amerikanong Sundalo ang kanyang katawan mula sa kanyang binti't hita, at kinakalag ang kanyang palda. Ngunit nakalapat pa rin ang kamay ni Liwayway sa kanyang dibdib at tinatago ang kanyang baril.

AKTRES / LIWAYWAY: (*sa gitna ng pag-awit, ilalabas bigla ang baril sa dibdib*) You killed my people...you killed my love...you killed Colonel Puso!

Mapapalayo nang bahagya ang Amerikanong Kolonel.

AKTOR 1 / AMERIKANONG SUNDALO: (*waring kalmado*) Well then...shoot me! Do it! (*Maghihintay nang kaunti, may masamang tawa*) I know you can't do it. Yeh...try to shoot me...you little coward maiden! Who do you think I am? I'm a Soldier of the United States!

AKTRES / LIWAYWAY: Ako ang dalagang marmol! Hindi ako takot sa mga dayuhang diablóng kagaya mo!

Babarilin ni Liwayway ang Amerikano, babagsak. Tatakbo nang tatakbo si Liwayway palayo. At sumisilakbo rin ang tugtog ng Pianista. Magkakaroon ng tableau kasama ang Direktora.

DIREKTORA: And then...we will all see an image Liwayway... mala-Pieta...carrying the bodies of her beloved Filipino soldiers who fought in the revolution...ang alegorya ng Inang Bayan! (*kakanta at magiging madamdamin ang Direktora*) Masamyong bulaclac...agad sumisical... Pianissimo...lights fading out...

Matatapos ang eksena nang naka-tableau ang buong cast. Papasok si Dramaturg.

DRAMATURG: Maganda naman ang imagination, direk...damang dama 'ko ang passion, imagination, and...reconstruction! Pero...dramaturgical question lang po ulit, grounded po ba 'yong gusto nating sabihin?

Muling maiinis ang direktora at magda-drop character ang cast.

DIREKTORA: A...so hindi na ba 'ko pwedeng mag-idealize freely? Gaya ng ginawa ni Don Belong, sa pag-a-idealize niya ng kanyang romantic love sa nobela at mga propaganda n'ya sa bayan? And Molina also idealized the song Jocelyna as the nation's revolutionary song. An artist is an idealist of her nation!

DRAMATURG: Pero with that idealism, grounded pa rin po dapat with facts and truths!

DIREKTORA: Alam mo...two weeks na lang before the show. Darating ka rito at saka mo babaguhin 'yong play drastically...ang dami-dami na naming na-rehearse, pagod na pagod na kami, tapos masasayang na naman ang lahat dahil sa mga biglaang dramaturgical inputs mo! In the first place, inuna-una mo pa kasi 'yang international conference na 'yan kaysa dito!

DRAMATURG: Sorry, Direk, first of all, I informed you about my schedule. And secondly, these are all important insights and information based on research! Kung gusto natin ikwento at ibigay sa audience ang Jocelynang Baliwag, kailangan din pong lumitaw ang mga ito!

DIREKTORA: So, ano akala mo sa'min? Fake news peddler? A...purveyors of fake news pala kami. (*Magtataas ng boses*) I'm using metaphors and images to elevate the art and express the truth, the good, and the beautiful! Who do you think you are? God's gift to Philippine theatre?! You starlet dramaturg! Ako ang direktora, I am the playwright, I decide what to do with my play!

DRAMATURG: (*Makikipagtaasan din ng boses*) A, so, desisyon lang ba ng iisang tao ang kasaysayan? Marami pang hindi napapakinggang kwento tango kay Pepita na lagpas na sa mga gasgas na metapora!

DIREKTORA: Are you mocking me?!!

linit ang kanilang salitaan, ngunit biglang sisingit ang Aktres at siya'y kinakabahan.

AKTRES: Excuse me po!...tanong ko lang po, ano na po palang nangyari kay Pepita Tiongson after all these years?

Maïinis ang Direktora sa Aktres at kukutyain. Walk out.

DRAMATURG: Good question, dear...(*patatahanin ang Aktres*) buti naitanong mo...according to Villacorte, natunton daw niya si Pepita Tiongson sa isang 'squatters area' sa Daang Kalayaan sa Diliman, Quezon City noong 1969.

PIANISTA: Really?

DRAMATURG: Oo. Si Alfonso rin ang nag-interview sa kanya.

AKTRES: (*Nagtatampo*) Direk, iyon na raw po ang ending ng dula. Si Pepita Tiongson, sa Squatters sa Kalaayan avenue, Quezon City.

AKTOR 1: Bakit hindi? Kung totoo palang pangyayari ‘yon sa kasaysayan?

AKTOR 2: Naisip ko nga rin...out of curiosity lang naman, sabi mo po kanina, Dramaturg, no’ng bagong dating lang kayo, may mga dati nang tahanan na nakatayo rito, bago itayo itong Inang Bayan theatre complex?

DRAMATURG: Totoo. Bata pa ‘ko no’n...witness ako sa nangyaring demolition dati dito so many years ago.

Magtataas din ng kamay ang Aktor 1, alam din ang pangyayari.

DRAMATURG: Kayo rin, sir? (*Tatango ang Aktor 1 at may internal na dialogo sa mga kapwa aktor*) Walang gaanong media coverage at agad na na-disperse ang mga informal settlers. Matagal na panahong pagmamay-ari ito ng mga kroni ni Gov. Dapat gagawin itong mall...kaso’t heto nga’t three years ago, natuluyan nang sinimulan ang pagpapatayo ng Inang Bayan Theatre Complex, cultural smokescreen kumbaga ng provincial government. Para nga naman ma-promote din sa bayan ang imahe ng Gobernadora in power—ang Inang Bayan...kailangan ng bayan ng isang mapagkalingang ina, sabi n’ya.

DIREKTORA: Totoo ba ‘yan?

DRAMATURG: Katotohanan lang, Direk. Para saan pa sining at kasaysayan kun’di magsabi ng katotohanan.

AKTRES: Direk, naiisip kong makapangyarihang ending po iyon. Si Pepita Tiongson, na dating pinopoon at sinisinta...napunta sa squatter, taong 1969.

AKTOR 1: Agree rin ako. Kung iyon ang katotohanan.

AKTOR 2: Hashtag, never forget!

DIREKTORA: Hindi ko pa rin ma-imagine...

DRAMATURG: Totoo, Direk. Na-interview ko rin ang isa sa mga apo sa tuhod ni Pepita Tiongson. Maaga raw nabyuda ang matandang Pepita. At naghirap daw talaga sa daang Kalayaan.

Mapapatahimik. Napapaisip si Direktora.

Pupunta siya sa harapan ng entablado at mauupo. Bubuksan niya ang kanyang notes at magsusulat:

DIREKTORA: “Ang Inang Bayan pala nati’y hindi na naka-Filipiniana’t sakdal ng kagandahan, kun’di sadlak sa dusa’t kahirapan...humantong na pala rito si Jocelynang Baliwag.” So, ganito gusto n’yong ending?

PIANISTA: The irony? Kalayaan pa ang pangalan ng Avenue no? Willing ako mawala sa ending, Direk.

AKTRES: Itutuloy na po kaya natin ang ending na ‘yon, Direk?

Mapapaisip ang Direktora at titingin sa kabuuan ng bagong-tayong tanghalan at sa sahig nito. Katahimikan saglit.

DIREKTORA: Sige...(tatayo mula sa kinauupan)

Haharap ang buong cast sa audience.

DIREKTORA: Sa mismong inauguration ng Theatre Complex na ito...matutunghayan natin mula sa simula hanggang wakas ang kasaysayan ng Jocelynang Baliwag...tungo sa huling pag-awit ng Dalagang Marmol...Nasaan na ba ang Inang Bayan? Nasaan na si Jocelynang Baliwag?

Magdidilim ang ilaw. SCENE TRANSITION.

Maglalaglagan ang mga lumang papel mula sa itaas, mga pabalat ng Ang Singsing ng Dalagang Marmol.

Showdate, inauguration ng IBTC. Walang musika. Tanging maririnig ay ingay ng lungsod, mga ingay sa squatters' area, taong 1969.

Papasok ang matandang Pepita Tiongson. Kakantahin niya ang Jocelynang Baliwag, sa mabagal at garagal na boses, maraming ginugunitang alaala.

MATANDANG PEPITA TIONGSON:

Pinopoong sinta, niring calolowa
Nacacawangis mo'y mabangong sampaga
Dalisay sa linis, dakila sa ganda
Matimyas na bucal ng madlang ligaya.

Didilim nang unti-unti ang ilaw at patuloy ang humihina niyang pag-awit ng Jocelynang Baliwag.

TELON

*Pag-alaala at pagpupugay,
PEPITA TIONGSON
1885 - 1974*

TUNGKOL SA AWTOR

Si Andrew Estacio ay kasalukuyang instruktur sa ilalim ng Dibisyon ng Wika, Departamento ng Humanidades sa UPLB. Siya ay nagsusulat ng maikling kwento at dula na may mga paksa hinggil sa danas ng LGBTQ+, mga panlipunang komentaryo, at mga kwentong may kinalaman sa kasaysayan. Nagtuturo siya ng mga kursong GE hinggil sa wika, kultura, lipunan at sa Batas Militar. Kasalukuyan niyang tinatapos ang MA Malikhaing Pagsulat sa UP Diliman.

The Scientist

Translated from Carlos Piocos III's "Ang Siyentista"

Reya Mari Veloso

University of the Philippines Los Baños
rsveloso@up.edu.ph

It requires only two people
To facilitate the collapse of the entire world.

And here, in your room,
we, the two of us,
geniuses of arcane wisdom,
will dictate the fate of our vast universe.

Tonight, I will prove to you the power
of science of our bodies merging, here,
in the finite space of our bed.

This is the force of gravity,
A pair of hands fumbling on a shoulder.
Come: the force commands,
first, lie down in accordance
to the placement of the planets and stars
before we commence the revolution
in the expanse of your bed. Astrology
or the mapping of movements,
of axes, of alignments
parallel to the lure of the brightest suns
inside your eyes: the center of my galaxy.

My fingers will measure the miles
that separate your lips,

the geography of a misbehaving body
unmatched against my embrace.
Here in the pores of your skin,
the cracks across the land,
the kinesis of continents as it quakes,
and the tremors of our trembling chests.
Here lies the ocean's abyss,
the ridges of the mountains,
the darkness of desolate places,
the peace in your sleep.
I will survey the calamities of nature,
the deluge, the victims
of your feigned slumber.

Explain to me the first
and most crucial law of physics:
Whatever force is exerted
on an object shall be confronted
with an opposing force: as if the science of war,
as if dialectics without end.

And I will demonstrate to you
the magic of alchemy
with potion concocted in my lips:
please, just one kiss.
Because my saliva is gasoline
inside your mouth,
and will implode in your heart
the explosive I have long buried there.
The bomb that shatters the cosmos
was smuggled inside your chest.

We will discover the secret sorcery
of ancient and clandestine chemistry:
look, I will forge a gram of gold,
an immaculate new-world,
at the tip of your tongue.

Ang Siyentista

Ni Carlos M. Piocos III

Kinakailangan lamang ng dalawang tao
upang tuluyang mapaguho ang buong mundo.

At dito, sa loob ng iyong kuwarto,
tayo, tayong dalawa,
mga paham ng matatandang kaalaman,
ang magtatakda sa tadhana ng malawak nating uniberso.

Ngayong gabi, patutunayan ko sa iyo ang kapangyarihan
ng agham ng pagsasanib ng katawan, dito,
dito sa kuwadradong espasyo ng ating higaan.

Ito ang puwersa ng grabedad,
dalawang nag-aatubiling kamay sa balikat.
Halika: ang dikta ng puwersa,
humiga ka muna nang tama
ayon sa posisyon ng mga planeta't tala,
bago natin simulan ang rebolusyon
sa kalawakan ng iyong kama. Astrolohiya,
o pagmamapa ng tamang galaw,
ng tamang ikot, ng tamang indayog
sang-ayon sa halina ng makikinang na araw
sa loob ng iyong mata: ang sentro ng galaksiya.

Susukatin ng aking daliri ang milya-
milyang agwat ng iyong labi,
ang heyograpiya ng katawang malikot
at walang tinag sa aking yakap.
Dito ang guwang ng balat,
ang pagwawatak-watak ng kalupaan,
ang mga maliligalig na kontinente kapag lumilindol
at nanginginig ang nagpupuyos na dibdib.
Dito ang lalim ng karagatan,
dito ang taas ng mga bundok,
dito ang dilim ng liblib na mga pook,
kapag lumalalim ang paghinga sa pagtulog.

Pag-aaralan ko ang mga kalamidad ng kalikasan,
ang mga sakuna, ang mga sinalanta
ng iyong pagtutulug-tulugan.

Ipaunawa mo sa akin ngayon ang kauna-unahan
at pinakamahalagang batas ng pisika:
Ang anumang puwersang ilalapat
sa kahit anumang bagay ay may katumbas
na puwersang manlalaban: parang siyensiya ng digmaan,
parang diyalektikang walang hanggan.

At ipapaunawa ko sa iyo
ang hiwaga ng mga kimika
sa hinalong gayuma ng aking bibig:
pakiusap, kahit isang halik.
Sapagkat ang aking laway ay gasolina
sa loob ng iyong bunganga,
at sasabog sa iyong puso
ang matagal nang naibaon na granada.
Ang bombang sisira sa buong daigdig
ay naisilid lamang sa loob ng iyong dibdib.

Tutuklasin natin ang sikretong mahika
ng matanda't lihim na siyensiya ng alkimiya:
tingnan mo, tutubog ako ng isang butil ng ginto,
ng isang busilak na bagong-mundo,
sa dulo ng iyong dila.

Translator's Note

Carlos Piocos III's "Ang Siyentista" remains one of my favorite poems. Over years of reading and re-reading, I felt an impulse to translate it into a language I have been more accustomed to reading and writing. Indeed, my own fault as a writer and a scholar is that I lack a foundation in reading and writing in the vernacular—a result of a middle-class upbringing where I was raised to only read books, as well as consume TV shows and other media, in English. Admittedly, these influences in my upbringing have calcified into my preferences even as I entered the academe as a teacher.

The result of this lack, ironically, is the fixation and desire to read and translate Filipino poems into English.

My first published translation work entitled “Our Birdsong is Near” is a translation into English of Dennis Andrew Aguinaldo’s “Hindi na nalalayo ang huni” from his tome *Bukod sa maliliit na hayop*. The approach in this translated work was more playful and personal—less conscious of the technicalities and more focused on completing the piece and sending it out for publication.

At the height of the pandemic, I sat in an esteemed colleague’s translation class. It was there that I came across scholars whose discipline zeroes in on the methodologies in translation. In Ricoeur’s *On Translation*, he writes, “Language is one yet languages are many. In this very distinction lies the primordial need for translation. What all languages share in common is a capacity to mediate between a human speaker and a world of meanings (actual and possible) spoken about. But if this function constitutes the unifying property of language, the fact there exist a plurality of languages, both living and dead, means that we are faced with a double duty of translation, internal and external.”

While the task of translation started as a personal attempt to rewrite a poem according to how I understand it in a language I am more familiar with, it eventually grew into the challenge of “How do I make others understand it in another language?” A personal hobby done to pass the time and test my skill in rewriting and poetry morphed into a task of *mediation*: it is no longer just a matter of *what it means to me*, but now includes the question of *what it can possibly mean for others*.

The act of translation democratizes the material, particularly the meaning-making process. As a poem is translated into multiple languages, it becomes an invitation for a multicultural understanding of the piece. Ricoeur discusses that, “the meaning of Being is always mediated through an endless process of interpretations – cultural, religious, political, historical, and scientific.” The translator then becomes a bridge which readers can use to access a version of the piece that will allow them to interpret it in their vernacular; meaning-making then becomes accessible and attainable. Further, Ricoeur retains that the basic definition of hermeneutics is the “art of deciphering *indirect* meaning.” Here, the task of translator becomes threefold: to help readers 1) access, 2) understand, and 3) interpret both implicit and explicit meanings of the text.

To say that translating “Ang Siyentista” is difficult is a serious understatement. Words like *paham* and *guwang* are excluded from my knowledge of Tagalog words; I needed the help of friends who read and wrote in the vernacular to help me figure out the meaning of such unfamiliar words. *Paham* is synonymous to *pantas* which denotatively means a scholar and an intelligent one at that. In the line, “*mga paham ng matatandang kaalaman*,” there exists a notion of not just intelligence, but also the idea of expertise and authority, which I tried to encapsulate in writing, “geniuses of arcane wisdom.” Meanwhile, *guwang* means hollow or relating to holes: “*Dito ang guwang ng balat*.” The inclusion of the word *balat* or skin signifies physicality and desire which I justified in my translation: “Here in the pores of your skin.” As a novice translator, the realization that the task is more than *transposing* words into another language but also ensuring that the context is also carried out in the translated language becomes a recurring epiphany.

Context is just one element in translation, but in poetry, it is an element that encompasses unity, metaphor, and rhythm. Translating a poem means it must contain the same elements present in the original language as its translated language. More than a poem’s organic unity and metaphor, rhythm, or sound, at least for me, remains one of the most challenging elements in a poem to translate. In the line, “*Halika: ang dikta ng puwersa*,” the *k*-, *d*-, and *p*- sounds remain prominent, and the utterances themselves are somehow forceful in nature. I translated it into, “Come: the force commands,” which also contains *kuh*- sounds subdued by a mixture of *f*- and *s*-utterances. While the translation into English does not contain the same forcefulness in Tagalog, it is compensated by the use of the words *come* (an imperative), *force* (implies coercion), and *command* (another imperative); therefore, occupying the same contextual meaning as in *halika*, *dikta*, at *puwersa*. In this process of translating not just words but also sound, I am reminded of Paul Ricoeur’s “...double duty of translation, internal and external.” As in form and content, the translated work should not only contain the external structure of the original but along with it the internal nuances in its utterances.

One of the most difficult lines to translate into English in “Ang Siyentista” is “*dalawang nag-aatubiling kamay sa balikat*.” The line suggests hesitation, but at the same time, urgency. *Ang pag-aatubili ay kaakibat ng pagdedesisyon*—the apprehension comes from delaying a decision, but in the end, you must arrive at a choice. “A pair of hands fumbling on a shoulder,” implies loaded indecision—to fumble with something means that the hands are clumsily moving about, but the *cause* of the fumbling might also mean that an urgent decision needs to be made. While

“hesitation” is a more direct translation of *pag-aatubili*, not only will it render an awkward translation (“A pair of hands hesitating on a shoulder”), but it will leave out the sense of urgency not to mention the haptic element that very much occupies the line. Again, Paul Ricoeur’s “plurality of languages” comes to mind in affirming my decision to be slightly unfaithful to the direct translation, rather, to search for a word that not only contains the denotative meaning of the original but the possibility of carrying its nuances to the translated work.

I come back to the matter of cadence and rhythm in translating the following lines:

the kinesis of continents as it quakes,
ang mga maliligalig na kontinente kapag lumilindol

and the tremors of our trembling chests.
at nanginginig ang nagpupuyos na dibdib.

The original work carries *l-* sounds in the first line that rolls off the tongue as it describes restlessness in bodies of land, something that tickles when you utter them out loud. In the second line, restlessness is used to describe the movement of a corporeal body; the *ng-*, *p-*, *d-*, and *b-* sounds complement the image of movement and friction between bodies when read aloud. In my translation of the first line, I relied on the combination of *k-*, soft *t-*, and *s* sounds to mimic something that easily rolls off the tongue when read aloud while in the second line, I employed the use of consonant clusters such as *tr-* and *ch-* in implying friction and movement among bodies. The task of carrying the nuances in the internal rhythm of the translated work comprised most of the challenges I encountered during this process of translation.

As I reflect on this entire project, I am grounded by what Paul Ricoeur says on the relevance and function of translation: “Language is one yet languages are many. In this very distinction lies the primordial need for translation.” Perhaps it is in the task of translation that I interrogate my own ineptness for the vernacular, and quite possibly, it is also through this process that I am finding means to rectify such self-identified incompetence. In translating Filipino poems into English, I become a learner of my own vernacular—a worthy area of scholarship, especially at a time of sociocultural unrest where even our own language is a political target of its own government.

Works Cited

Piocos, Carlos III. "Ang Siyentista." 5 April 2011. *Buraburador*. February 2023. <<http://buraburador.blogspot.com/2011/04/ang-siyentista.html>>.

Ricoeur, Paul. *On Translation*. Trans. Eileen Brennan. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2006.

ABOUT THE TRANSLATOR

Reya Mari S. Veloso is a teacher of writing, literature, and art criticism at the Department of Humanities in the University of the Philippines Los Baños. Her recent work can be found in ASEAN Journal of Community Engagement and Alchemy: Journal of Translation.

Saysay ng Paminggalang-Bayan sa Kabataan at Kababaihan: Isang Pagsusuring Historikal¹

REBYU

Axle Christien Tugano

Department of Social Sciences
University of the Philippines Los Baños
ajtugano1@up.edu.ph

Panimula

Disyembre 2021 –ipinadala sa akin ni Eugene Evasco ang kalalabas pa lamang noon na akdang pambata, ang *Papuntang Community Pantry (PCP)* sa kadahilanan nais ko itong mabasa at mabigyan ng isang pagsusuri. Ahora mismo, nais kong bigyan ng merito at makabuluhang komendasyon at pagpupugay ang akdang ito nina Evasco at Aldy Aguirre na kanilang kinatha noong pandemya. Sa kabila ng napakaraming literatura, empirikal o siyentipikong pag-aaral, at lapit-kultural, politikal, o sosyolohikal ang lumitaw tungkol sa COVID-19, masasabing salat pa rin ang mga babasahin na eksklusibong pumaksa tungkol sa pandemya sa anyo ng panitikan. Kung hindi mapagkamalian, marahil ilan dito ay ang *Dx Machina: Philippine Literature in the Time of COVID-19* na pinamatnugutan nina Vladimeir Gonzales (Gonzales, “Dx Machina 1,” “Dx Machina 4”)^[2] at Rolando Tolentino (Tolentino, “Dx Machina 2,” “Dx Machina 3”)^[3] ng University of the Philippines Institute of Creative Writing.

^[1]Nagpapasalamat ang may-akda kay Dr. Rosario Torres-Yu para sa kaniyang unang pagbasa at pagbibigay ng karagdagang impormasyon at/o kaalaman.

^[2] Binubuo ng 21-sanaysay ang tomo 14, blg. 2 noong 2020 at 20-sanaysay naman ang tomo 15, blg. 3 noong 2021.

^[3] Bumilang din ng 21-sanaysay ang tomo 14, blg. 3 noong 2020 samantalang 25-sanaysay ang tomo 15, blg. 2 noong 2021.

Aaminin ko rin, hindi ko alam sa kung papaano at ito ang ilan sa mga unang pagkakataong sumulat ng isang rebyu tungkol sa isang akdang pambata.^[4] Sa unang sipat, aking nasabi, paano kaya irerebyu ang 32-pahinang bilingguwal na akdang pambata na puro larawan at maiikling teksto? Posibleng kumalas muna ako sa kinasanayang preskripsyon at pormularyo ng pagrerebyu sa ilang akdang pambata –na madalas marahil nakatuon sa aestetika, mga malalimang dulong, at obserbasyong pampanitikan. Sa halip, bibigyan ko ng historikal na pagpapahalaga at pagdalumat ang akdang ito. Minsan ko na rin itong nagawa sa kung paano nirebyu ang isang *animated series*. Sa akdang *Hanapin ang Hiwaga: Labintatlong Alegorikal na Interpretasyon sa Netflix Animated Series na Trese* ^[5], sinikap na balasahin at palawigin ang panimulang pagbasa sa Trese sa pamamagitan ng labintatlong alegorikal na interpretasyon (Tugano at Sajor-Tugano). Ayon kay Hurley, mailalapat ang lente ng alegorya sa pormulasyon ng mga kahulugan at esensiyang maaaring ipataw (92). Gayundin si tinuran ni Tolentino sa kaniyang *Sipat Kultura*. Aniya, ginagamit ang alegorikal upang masipat ang isang daluyan ng pag-unawa na kung saan ang maliit ay nagiging malaking usapin (Tolentino, “Sipat Kultura” 10).

Alalaumbaga, ganito ko rin tinitingnan ang akda nina Evasco at Aguirre. Mula sa mga larawan at teksto, naniniwala akong “may malay” (*consciousness*) ang mismong mga kaganapan at tauhan ng akda sapagkat “may malay” din ang mga sumulat at lumikha sa mga ito. Minsan na ring naging bata sina Evasco at Aguirre at ngayo’y “may malay” pa rin sila sa kasalukuyang nangyayari. Sa kanilang malikhaing imahinasyon, kanilang ipinaghugpong ang “nakaraang malay” (panahon ng pagkabata) at “kasalukuyang malay” (panahon ng COVID-19). Kaya’t nagbunga ito ng isang akdang pambatang tumalakay tungkol sa COVID-19. Ang kamalayan o alaala bilang isang kolektibong paniniwala o pananaw ay maaaring manatili sa ating kabuoan hangga’t nananatili pa rin ang mga batayan at kondisyon ng mga pagkabuo nito. Sa kanilang *Social Memory*, sinabi nina Fentress at Wickham, mawawala o mananatiling nariyan ang mga kaalaman hinggil sa penomeno batay sa pagpapahalaga rito, kung angkop (pa) ito sa kasalukuyang kalagayan ng isang lipunan (Fentress at Wickham 73 as cited by Ambrosio 7). Ibig sabihin, maaari nang tingnan na tuwirang nawala ang isang bagay o penomeno kung hindi na niya ito nasisilayan, napakikinabangan, o nakakasama sa

^[4]Sa ngayon, ikatlo ang PCP sa mga akdang pambata na tinangkang suriin. Una at nailathala ang aking naging rebyu (Tugano, “Formalistikong Paglalandas”) sa Ginto’t Pilak: Ang Kuwento ng Olympian na si Hidilyn Diaz (Diaz et al.). Ang pangalawa (Tugano, “Ang Dalawang Bayani ng Bansa”) naman ay tungkol sa Dalawang Bayani ng Bansa (Villanueva at Chua). Ang huli ay lalabas sa aklat na Bata, Hiwaga, at Bansa: Mga Sanaysay sa Buhay at Mga Akda ni Rene O. Villanueva

^[5] Ang Trese ay isang graphic novel na lumabas sa Netflix bilang anime. Ito ay pinangunahan ng mga creator na sina Kajo Baldesimo at Budjette Tan. Ipinalabas ito noong Hunyo 11, 2021 at binubuo pa lamang ng anim na episodio. Ang Trese ay itinuturing na kauna-unahang anime series sa Pilipinas, sa buong Timog Silangang Asya, at nasa labas ng Japan (Tugano at Sajor-Tugano 53, 55-57).

kaniyang pamumuhay. Sa kaso nina Evasco at Aguirre, kanilang naimarka sa akda ang samo't saring larawan at sa kung ano ang kanilang nasilayan at nakasama sa panahon ng kanilang pagkabata –na litaw pa rin sa kabatiran ng kasalukuyang kabataan. Kaya't mauunawaan ng makabagong henerasyon ang ipinapakita ng akda.

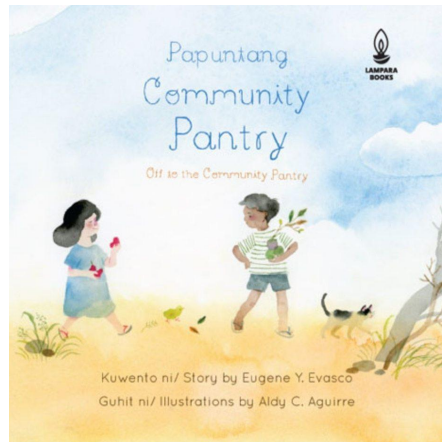
Bago lumitaw ang akdang PCP, mas nauna nang lumabas ang kaniyang *Maging Ligtas sa Coronavirus: Mga Kaalaman at Patnubay sa mga Bata* (Evasco at Acuña). Sentral na pinaksa ang babala sa kabataan kung papaano maiiwasan ang sakit. Gayumpaman, mas mahalaga para sa akin ang PCP sapagkat kambal na itinampok dito ang kahalagahan ng kabataan at kababaihan –mga bidang sektor sa konseptong lumitaw sa panahon ng pandemya –ang *Community Pantry* o sa makaPilipinong konsepto, ang Paminggalang-Bayan o Kusinang Bayan (Bernardo).^[6]

Parateksto, Salita, Guhit, at Tambalang Salita-Guhit ng PCP

Ito ay binubuo ng 32-pahinang akda na pinalalamutian ng makukulay na larawan ng kabataan at kababaihan na kumikilos sa kabukiran, kaparangan, taniman, at anihan. Nakatitiyak dito ang pagiging abala bilang paghahanda sa pagtatayo at/o pagsasagawa ng mga community pantry. Naging bakdrap din sa bawat larawan ang mga hayop at halaman, iba't ibang uri o moda ng kabuhatan ng bawat pamilya, at reyalidad ng lipunang Pilipino. Gayumpaman, nais kong palawigin ang panimulang sinopsis sa paglalahad ng mga elementong maaaring mapansin mula rito.

Una, ang parateksto. Sa kabuoan, ito ang mga teksto na labas sa mismong aktuwal na teksto. Kasangkot dito ang pabalat, end paper, title page, copyright page, at dedication page. Sinusuri rin sa parateksto ang tipo at sukat ng papel (Nikolajeva at Scott as cited by Bolata, “Sipat at Sapot” 307). Ang PCP (tingnan ang larawan 1) ay tumitimbang ng 75gramo at sumusukat ng 7x7 pulgada. Tumupad ang akdang ito sa pinakalayunin ng parateksto na magsilbing padron at/o gabay tungo sa interpretasyon at resepsiyon ng mga mambabasa (Gerard at Maclean 263). Kung ilalatag ang pabalat, naitampok dito ang pagkilos ng kabataang lalaki at babae habang hawak ang mga pagkaing posibleng ilalagak sa paminggalang-bayan. Nakukulayan naman ng bughaw ang malaking pamagat na “Papuntang Community Pantry” at dilaw naman at mas maliit ang transliteradong subtext nito –ang “Off to the Community Pantry.”

^[6]Tingnan din ang naging papel ng Paminggalang-Bayan sa pagbibigay ng mental health and psychosocial support (MHPSS) (Fornillos).

Larawan 1. Ang Pabalat ng PCP

May sinasabi ang laki at liit ng pamagat. Ibig sabihin, prayoridad ng mga may-akda ang mga mambabasang Pilipino at paggamit sa wikang Filipino. Sa espasyo at posisyong bertikal, prayoridad ang isang bagay kung ito ay matatagpuan sa itaas at sekondarya lamang ang ibaba. Gayundin sa perspektibong horizontal, prayoridad ang nasa kaliwa at sekondarya ang kanan (Tugano, “Sa Repositoryo” 127-128). Ang ganitong prayoritisasyon sa wikang Filipino ay mababakas sa lahat ng pahina ng akda nina Evasco at Aguirre –nakaFilipino ang kaliwa at nasa Ingles ang kanan. Inialay naman ang aklat sa mga magulang, guro, at tagapag-alaga ng mga bata.

Pangalawa, ang salita. Gumamit ang mga may-akda ng maka-batang terminolohiya at mga salitang madaling maunawaan. Dahil bilingguwal ang akda, ang wikang Filipino ay binubuo ng 15 pangungusap o 63 salita samantalang 16 pangungusap o 83 salita ang naisusulat sa Ingles. Mas mahahaba ang nasa Ingles samantalang payak o simple ang wikang Filipino. Ang pagtambal ng salita sa larawan ay tinatawag na salita-guhit (Bolata, “Sipat at Sapot” 311). Mas kapana-panabik ang ganitong hakbang upang makapukaw ng atensiyon ng kabataan lalo pa’t katulad ng tinuran ni Massaro, halos nobenta singkong porsiyento ng kabataang tumitingin ng mga picturebook ay nakapokus sa mga larawan kompara sa mga teksto (63-64).

Panghuli, ang guhit. Tumupad si Aguirre na maitampok ang kabataan at kababaihan lalo na ang mga nanay –na namimitas ng prutas (11), naka-facemask (14), masayang ugnayan sa anak (23), nasa paminggalang-bayan (26-27), at pagbibigay ng pasalubong sa anak (28). Nakapokus ang ilan sa mga ito. Gayundin, sinadyang palakihin, itampok,

o posibleng makapukaw ng atensiyon sa mga mambabasa ang ilang elemento katulad ng mga hayop, halaman, puno, at sasakyan.

Alay para sa Bata, Uubra pa rin ba ngayon?

Mahalaga ang mga panitikang pambata sa paghubog ng kamalayan ng isang bata. Hindi lamang ito simpleng naglalaman ng mga makukulay na larawan o tila lirikong pampatulog (bed time stories), bagkus tatak din ito ng ontolohikal at epistemolohikal na nagpapatuloy na proseso sa pagkatao ng mga bata. Isang dekada na ang lumipas nang salungguhitan ni Evasco sa kaniyang *Pag-akda at Pagkabata: Ang Namamayaning Tunguhin at Estetika sa Panitikang Pambata ng Pilipinas* ang kahalagahan at kalagayan ng mga akdang pambata sa lipunang Pilipino. Idiniin din niya ang pagiging marhinalisado ng mga akdang naisusulat sa wikang Filipino:

*Sa kasalukuyan, pinakamaunlad na anyo ng panitikang Filipino ang mga akdang pambata. May simplistikong paniniwalang maunlad ito dahil maraming bata sa bansa. Bawat taon, maraming sanggol ang isinisilang na **magiging potensiyal na mambabasa ng aklat**. Gayumpaman, nanatiling problema sa lipunan ang kultura ng pagbabasa at ang makalikha ng henerasyon ng mga mambabasa ng akdang Filipino (akin ang din) (Evasco, “Pag-akda at Pagkabata” 106-107).*

Sa kasalukuyang panahon, totoo pa rin ang naging pahayag ni Evasco. Sa unang banda, garantisadong payak ang katuwiran na araw-araw mayroong ipinapanganak na sanggol sa Pilipinas. Ngunit sa kabilang banda, bahagya kong pinagdududahan ang tila suntok sa buwan na harayang tangan ng mga batang ito ang kagustuhang bumasa ng mga akdang pambatang nasa wikang Filipino. Lantad ang suliraning ito na kadalasa’y nagmumula mismo sa paghuhubog ng ilang magulang. Sa kung papaano natin naririnig sa mga kapitbahay na kinakausap sa wikang Ingles ang kanilang mga anak na tila bagang iminamarka na sa kanila ang dikotomiya ng wikang ito at ng wikang Filipino. Nariyan din na mas gagap pa ng ilang batang ito ang akdang banyaga o mga banyagang karakter kompara sa mga Pilipinong tatak. Sa totoo lamang, napapailing ako sa tuwing nangyayari ito. *Kawawang mga bata, inilayo ng mga konyong magulang sa kalinangan na sana’y inaaral ng bata, ngayon pa lang*, ang palagi kong binabanggit sa sarili.

Hindi maitatangi na mahalaga ang pormasyon ng wikang itatatak sa bata. Ito ang magdidikta sa kaniyang patuloy na paglaki –sa kung anong mga libro ang kaniyang kahihiligang bukatin at basahin. Implisito ang ganitong katuwiran ng historyador na si Zeus Salazar. Aniya:

wika ang natatanging paraan upang matutuhan ng tao ang kulturang kinabibilangan niya at kahit na iyong hindi taal sa kaniya. Habang nasasanay ang bata sa wika ng kaniyang (ka)kultura, unti-unti siyang nahuhubog sa isip, gawi, damdamin at karanasan ng mga ito – mula sa mga pinakasimpleng kanta ng sanggol at bugtong hanggang sa mga kataas-taasang katha't likha ng diwa at kaluluwa sa sining, agham, at literatura (Salazar, "Ukol sa Wika" 63).

Mahilig ako sa bata –mula sa pagkakarga hanggang sa pakikipaglaro. Mga batang anak ng mga malalapit na kaibigan at kamag-anak. Ngunit, wala na sa mga ito ang tila nalalantad sa pagbabasa ng mga akdang pambata. Tunay na malayo na yata ito sa kinamulatan at kinabibilangan kong 21 na dantaon –panahon ng aking pagbabata. Tinatambakan pa kami noon ng aking ina ng mga story book na nasa wikang Filipino; pinapanood ng mga isina-Filipinong mga kuwento sa Grimms' Fairy Tales nina Jacob Grimm at Wilhelm Grimm na iniere ng GMA 7 tuwing umaga; sa labas makakakita ng mga tinderong naglalako ng de-sabit na blackboard at mga makukulay na chalk; at napakarami pang gunita (cf. Tugano, "Bata, bata" ix). Minsan, labis ko pa ngang ikinagulat ngayon ang isang 4-anyos na batang bihasa sa paglalaro ng cellphone ng kaniyang ina at nakikipag-usap sa mga kalarong dalaga't binata sa Mobile Legends. Gayundin sa pagpasok ng teknolohiya kung saan nangangambang mawaglit sa mga batang ito ang pagbabasa sa mga akdang pambata bagaman isinasalba rin naman ito kahit papaano ng ilang alternatibong paraan katulad ng YouTube. Subukang hanapin sa YouTube ang *Filipino Fairy Tales* na umabot ng 3.83 milyong tagasunod at naglalaman ng 448 ng mga kuwentong pambata na isinalin sa wikang Filipino (Filipino Fairy Tales). Gayumpaman, kailangan pa rin mailantad ang mga batang ito sa mga akdang pambata na isinulat ng mga Pilipinong awtor.

Isa sa mga dapat basahin, lalo na sa panahong ito ay ang PCP –isang akdang pambata na naglalayong ikintal sa kasalukuyang henerasyon ng mga bata, ang kahalagahan ng “pagtulong” at “pagbabahagi” sa kapwa (3). Sa panahong nilupaypay ng pandemya ang Pilipinas, hindi ito dahilan upang hindi maituro sa bata ang kaugalian at kaasalang taal sa pagkataong Pilipino. Noong 2019, bago manalasa ang COVID-19 sa Pilipinas, nagluwal tayo ng 1,673,923 na mga sanggol (PSA) samantalang 1,516,042 ang ipinanganak noong 2020 (PNA). Ito ang kabuoang bilang ng mga tinuran ni Evasco na magiging “potensiyal na mambabasa ng aklat” (Evasco, “Pag-akda at Pagkabata” 3). Wala silang muwang o malay sa pagpapahirap ngayon ng COVID-19, ngunit sa pamamagitan ng akdang PCP, ilang dekada mula ngayon, magiging responsable na sila kung papaano nila titingnan at itratrato ang yugtong ito ng kasaysayang Pilipino.

Pagsusuring Historikal Bilang Sentral na Tesis

Bagaman malikot ang pagsuysoy sa rebyung ito, pinakinis naman ito sa isang sentral na tesis na tumuon sa pagsusuring historikal. At bagaman hindi direktang isinangkot ni Navarro ang mga akdang pambata, posible pa rin itong mailapat sa lapit-historikal sapagkat nagpapakita ito ng karanasan, kaisipan, kamalayan, damdamin, halagahin, layunin, at mga tunguhin ng buong lipunan sa malalayong nakaraan na magiging kapaki-pakinabang sa kasalukuyang panahon (133). Isa nang ganap na bahagi ng kasaysayan ang COVID-19 at may talab ito sa kasalukuyang panahon. Kaya’t mahalaga rin ang dalawang klasipikasyon ni Navarro sa usaping ito – (1) kasaysayan bilang konteksto kung saan itinatrato ang kasaysayan bilang bakgawnd at (2) tuwirang pangkasaysayang representasyon na sumesentro naman sa tunay na kuwentong buhay ng mga kilalang personalidad sa kasaysayan (Navarro 134-135).

Sa ikalawang saray nabibilang ang mga akdang pambatang nilikha halimbawa ni Rene O. Villanueva –na kadalasan ay nagtampok sa buhay ng mga bayani ^[7]. Samantala, sa unang saray naman maipapasok ang nobelang historikal na *Kangkong 1896* noong 1969 (Alabado at Valino) habang ginabayan ni Teodoro Agoncillo bilang konsultant (Bolata, “Ceres C.S. Alabado” 372) at ang mga historikal na picture book ni Auggie Rivera ukol sa limang panahon ng kasaysayang Pilipino^[8] na sinuri ni Will Ortiz habang ginabayan ni Ma. Luisa Camagay (Ortiz 109-123). Samakatuwid, dito rin napabibilang ang PCP. Totoo ang kaganapan ngunit kathang-isip (o wala ngang pangalan ang mga karakter at guhit). Gayumpaman, totoo ang ginampanang papel ng kabataan at kababaihan sa panahon ng COVID-19.

Katulad ng palaisipan at birong pambata na, *Paano mo ipaliliwanag sa bulag kung ano ang kulay pula*, ang layunin ng rebyung ito. Dahil sa patuloy na nilalamon ng teknolohiya ang kabataan ngayon, ikinakatakot na mas magiging malala pa ito sa mga susunod na salinlahi. Posible isang araw, hindi na talaga mabuklat ang mga libro, partikular ang mga akdang pambata. Isinulat ang rebyung ito hindi lamang para sa kabataan ngayon, ngunit maging sa mga sanggol ngayon na kalauna’y magbabasa ng mga akda nina Evasco at Aguirre. Iniiwasang mangyari na ilang daang taon mula ngayon, sa oras na mabuklat ng susunod na henerasyon ang kanilang akda, hindi na sila maka-ugnay o hindi mawawaan ang nilalaman nito.

^[7]Tingnan bilang halimbawa ang mga akda tungkol sa kasaysayan ni Bonifacio sa Maragondon (Villanueva, “Huling Gabi sa Maragondon”); kay Gregoria de Jesus (Villanueva, “Gregoria”); Teodora Alonso (Villanueva, “Teodora”); Raha Kalantiaw (Villanueva, “Kalantiaw”); Apolinario Mabini (Villanueva, “Mabini”); Raha Soliman (Villanueva at Cruz, “Soliman”); Sampung Datu ng Borneo (Villanueva at Cruz, “Sampung Datu”); Cavite Mutiny (Villanueva at Cruz, “Pag-aalsa sa Kabite”); Josefa Llanes-Escoda (Villanueva at Santos); Melchora Aquino (Villanueva at Doctolero); Francisco Dagohoy (Villanueva at Roca); at kina Jose Rizal at Andres Bonifacio (Villanueva at Chua).

^[8]Sinipi ni Ortiz (110-123) ang mga akdang Si Diwayen, noong bago dumating ang mga Espanyol (Rivera at Lim); Si Segunda, noong panahon ng mga Espanyol (Rivera at Roxas); Si Juanito, noong panahon ng mga Amerikano (Rivera at Tejido); Si Pitong, noong panahon ng mga Hapon (Rivera at Nada); at Si Jhun-Jhun, noong bago ideklara ang Batas Militar (Rivera at Vallerstero).

O ‘di kaya’y wala nang halos nalalaman dahil sila ang mga batang iniluwal ng kasalukuyang henerasyon na nakararanas ng suliraning pangkalinangan. Katulad ito kung papaano nagiging inosente

ang ilang kabataan sa mga larong turumpo, saranggola, crush gear turbo, Beyblade, pogs, at teks. Sa madaling salita, ang rebyung ito ay magsisilbing “pagsalba” o kung hindi man, “paghahanda” para sa susunod na salinlahi –na tungkol saan at ano ang mga ipinapakita ng PCP. Paano ipaliliwanag sa susunod na henerasyon kung ano ang ibig sabihin at kahalagahan ng mga larawan at teksto ng PCP?

Naglatag ng sampung gabay sa pag-aaral ang PCP:

1. Ikuwento mo ang iyong **paboritong puno**.
2. May **paborito ka bang prutas**? Bakit mo ito paborito?
3. Ano ang sustansiya ng **paborito mong prutas**?
4. Bakit hindi maaaring sumama ang mga bata sa kanilang nanay papuntang community pantry?
5. Tukuyin ang **ambag ng taumbayan** para sa community pantry.
6. Tukuyin ang mga paraan ng pag-iingat ng mga tauhan sa kanilang kalusugan.
7. Paano sinorpresa ng mga bata ang kanilang nanay sa wakas ng kuwento?
8. Ano-ano ang mga natutuhan mo sa kuwento?
9. Kung magtatayo ka ng community pantry, ano-ano ang gusto mong laman nito?
10. Ipaliwanag: “Magbigay ayon sa kakayahan. Kumuha ayon sa pangangailangan.” (akin ang diin) (32).

Mula sa mga piling gabay, magsisilbi rin itong preskripsyon para sa pagsusuring historikal na hinati sa apat na mahahalagang bagay na nais kong bigyan ng pansin sa akdang PCP. Sa kung papaano mabubuhay sa mga susunod na henerasyon ang historikal na kahalagahan ng (1) kaasalang Pilipino; (2) pagpapahalaga sa kababaihan at kabataang Pilipino sa panahon ng pandemya; (3) pagkabayani ng kabataan; at (4) iba pang kahulugang maaaring matalisod sa bawat pahina ng akdang ito.

1. Itinampok ng PCP ang kaasalang Pilipino

Pagpapayaman ng moralidad ng pagkaPilipino ang primaryang layunin ng PCP. Sinalungguhan nito ang ipinapataw na tungkulin para sa mga magulang, guro, at tagapag-alaga ng bata (Evasco at Aguirre 3) na silang mag-aatang sa pormulasyon ng kaisipan ng mga bata. Sa isang sisipiing pahayag ni Fajilan sa kaniyang *Pananalig sa Bata*, nabanggit niyang namamana ng anak ang estadong panlipunan ng kaniyang mga magulang at ito ang isa sa mga pangunahing katangian ng pamilyang Pilipino sa panahong katutubo (53). Tunay ang pagpapaalala ng PCP dito:

Mahalagang ituro sa mga bata ang pagtulong at pagbabahagi sa kapwa. Sa pamamagitan nito, nagiging mabuting kaibigan ang bata at napapaunlad ang kaniyang pakikiisa sa isang pamayanan at bansa. Matututuhan ng bata ang halaga ng pagbibigay kapag nakikita niya ito sa tahanan at sa pamayanan. Maaaring masaksihan ng bata ang diwa ng ambagan at bayanihan sa panahon ng mga sakuna. Matututo ang bata mula sa mga gawain ng nakatatanda. Magandang halimbawa ng bayanihan ang pagkakaroon ng community pantry sa panahon ng pandemya. Mula sa makasaysayang community pantry sa Maginhawa Street, kumalat sa bansa ang diwa ng pagtutulongan at pag-agapay sa kababayan. Layunin ng aklat na ito na parangalan ang lahat ng mga nagtaguyod ng mga community pantry sa Pilipinas (akin ang diin) (Evasco at Aguirre 3).

Malinaw ang layunin ng PCP na itampok ang konsepto ng kapwa at bayanihan. Pundasyon ng pagkatao ang kapwa. Ang kapwa, bilang isang konsepto ay hindi lamang tumutuon sa simpleng pagpapataw ng pagpapakahulugan bilang *iba sa sarili* bagkus nakaugat ito sa kamalayang mayroong iisang identidad na nagdurugtong sa “*sarili*” at sa mga “*liban sa sarili*.” Ayon kay Enriquez sa kaniyang *Kapwa: A Core Concept in Filipino Social Psychology*, sa kapwa, ang ako (ego) at iba sa akin (others) ay maituturing na iisa. Hindi naiiba ang *ako* sa *aking kapwa* (26). Ngunit kung sakaling isipin ng ako na iba ito o magkaiba sila ng kaniyang *kapwa*, itinatakwil nito ang konsepto ng *kapwa o pakikipagkapwa*. Kaya korelatibo ang ugnayan ng *pakikisama* bilang isang uri ng malawak na *pakikipagkapwa*. Taal sa kaasalang Pilipino ang *pakikisama* na mayroong kakayahang magbigay ng suporta at simpatiya sa kaniyang kapwa (Jocano, “Developing a Filipino Corporate”). Kaya’t matagumpay itong naituro ng PCP sa mga bata. Bilang bahagi ng *pakikipagkapwa*, nakita kung papaano nagbigay ng pagkain ang mga nanay (18), ang isang matandang lalaki (20), at ang isang bata (22) para sa Community Pantry. Idiniin ng PCP na ang pakikipagkapwang dapat mabatid ng kabataan ay pagtutulongang hindi nasusukat ng kasarian, edad, at katayuan sa buhay –lahat ay may kapasidad na tumulong sa kapwa.

Ipinakita ng PCP ang malawak na entablado ng bayanihan sa anyo ng mga Community Pantry. Sentro ng bayanihang ito ang larawan ng malayang nagtutulongan ang mga Pilipino (31). Makikita ang karatulang *Magbigay ayon sa kakayahan, kumuha ayon sa pangangailangan*. Ang siklikal na kaasalang Pilipinong ito ay mababakas sa iba’t ibang pamayanan dito sa Pilipinas. Patunay ang *U.P. Diksiyunaryong Filipino* ni Virgilio Almario na nakapagtala ng iba’t ibang terminolohiya para sa *ambagan* at *bayanihan*:

alayan [Waray] (22); *ammoyo* [Ilokano] –pagtutulongan ng magkakapitbahay upang mapadali ang trabaho (35); *araglayon* [Sebwano-Waray] (52); *batis* [Tagalog] (106); *bulig buligay* [Bikolano-Hiligaynon-Ilokano-Sebwano-Waray] –kapareha, katuwang, katulong (141); *hungos* [Sebwano] bayanihan (345); *patabang* [Hiligaynon] bayanihan

(663); *pagtabangan* [Bikolano] bayanihan (630); *pintakasi* [Tagalog] pagsasabong kaugnay ng pista; *taghawa*, *tagup*, at *tinabangay* [Sebwano] bayanihan (894); at *yaru* [Ivatan] bayanihan (955) (Almario).

Gayundin, kabilang ang bayanihan sa tatlong larangan ng pagdadamayán—kasama ang *alinga* (tuwirang pagmamasiid, pagbabantay, at pagtanaw) at *kabalaka* (pagmamahal at pagbibigay ng atensiyon (Villan 29-30). Isa pa, hindi lamang loob/niloloob at/o emosyon ang pagdadamayán o pagmamalasakit sa kapwa. Ngunit, isa itong matuwid at nakagapos na tungkulin para sa kapwa. Ang ganitong manipestasyon ay mababanaag sa *mangisayak* o *mangisakit* ng mga Kalinga; *saklong* ng Pampanga; *pagkamakulog* ng Bikol; *pagtambulig* ng Samar; *pag-atiman* ng Bohol-Cebu; *pag-atipan* o *pag-ulikid* ng Panay, Negros Occidental, at Romblon; *keurayna* ng Maguindanao; at *panambangi* o *panghimmati* ng Sulu (Villan at Abaya-Ulindang 12).

Iniugat at sinipi ang samo't saring kahulugan o tumbasan para sa bayanihan gamit ang iba't ibang etnolingguwistikong wika upang (1) malaman ang kasaklawan ng bayanihan sa kaasalang Pilipino sa kabuoan at (2) upang maunawaan kung bakit mabilis na lumaganap ang Community Pantry sa iba't ibang panig ng Pilipinas. Ang mga konseptong inisa-isa sa itaas ay siyang dahilan kung bakit umandar at/o dumaloy ang diwa ng pakikipagkapwang Pilipino sa anyo ng Community Pantry ngayong pandemya. Ibig sabihin, nagkaroon ng Community Pantry halimbawa sa Capiz dahil sa malalim nilang paniniwala sa *patabang*; nagkaroon ng Community Pantry sa Samar dahil sa pagkakagapos nila sa konsepto ng *pagtambulig*, at iba pa. Kung gayon, bagaman bilingguwal (Filipino at Ingles) ang PCP, magagarantiyang niyakap ng akdang ito ang multi-etniko at multikultural na uri ng lipunang Pilipino. Kahit sabihin nasa dalawang wika lamang ito naisusulat, mahuhugot nito ang simpatiya ng iba't ibang etnolingguwistikong pangkat na babasa rito, dahil mayroon tayong pare-pareho at pinagkasunduang karanasan sa pandemya at pagdadamayán. Posible pa nga, maaaring tingnan ang potensiyal na maisalin ang akdang PCP sa iba pang mga wika sa Pilipinas—i.e. Waray, Ilokano, Bikolano, Sebwano, Hiligaynon, at iba pa.

2. Pagsakay ng PCP sa halaga ng kababaihan at kabataan ngayong COVID-19

Sentro rin ng PCP ang naratibo ng kababaihan at kabataan. Mula sa inahing manok kasama ang kaniyang dalawang inakay (1) hanggang sa pagpapamalas ng isang bata (11, 20, 22, 27, 30-31), mga bata (12, 15), isang nanay (11, 14, 17, 23, 26, 28, 30), at mga nanay (18, 24-25, 31)—naitampok nang paulit-ulit ang estetika ng pagiging ina at bata, higit sa lahat, ng mga babae sa kabuoan. Madalas na hindi nabibigyan ng tuon ang mahahalagang papel na ginagampanan ng kababaihan at kabataan sa kasaysayan.

Kaya't mahalaga ang ilang pag-aaral ni Asuncion ("Pagtaliwas o Pagtalima," "Ilang Pagpapakahulugan," "Mga Kabataang Tauhan"), na nasa wikang Filipino, hinggil sa ginampanan ng kabataang Pilipino sa kasaysayan.

Marami ring konsepto ang maaaring idugtong sa usaping pangkasarian ng lipunang Pilipino. May ilang kumakatig sa matriyarkal o matrisentriko, patriyarkal o patrisentriko, at tradisyonal na pagtanaw ngunit kung tatasahin, idinikta lamang ito ng esteriotipo at/o mapaghiwalay na pag-iisip ng ilang Pilipino. Kung tutuosin, magkasama at hindi nagkakahiwalay o egalitaryado ang tungkulin ng mga babae at lalaki sa kasalukuyang panahon. Malinaw din itong ipinaliwanag sa ilang rebyu sa akdang pambata ukol sa kababaihan (Santos 75-88). Iyon lamang, madalas na nakakulong pa rin kung minsan sa atrasadong paniniwala –hinggil sa “primaryang tungkulin” ng mga ina sa gawaing pantahanan, pag-aalaga ng mga anak, pagbabadyet ng gastusin, at pagdidisiplina sa mga anak na babae. Samantala, ang tradisyonal na tungkulin ng mga ama ay maghanapbuhay at turuan ng mabuting asal ang mga anak na lalaki. Kung gagamitin ang lente ng *structural functionalism*, ang lipunan ay tinitingnan na parang metapora ng katawan na mayroong iba't ibang bahagi at ang bawat bahagi ay mayroong karampatang gampanin. Tinutugunan nito ang balanseng gampanin ng dalawang entiti sa bawat lipunan.

Bagaman nabanggit sa kasaysayan, ngunit hindi pa gaanong naitatampok noon sa mga sulatin ang espesipikong tungkulin ng mga babae at ng mga bata sa produksiyon –dulot ng ilang mga positibista at sexistang manunulat. Kung tutuosin, patunay na hitik ang ambag ng mga babae sa kasaysayan –sa mga pag-aaral na lumabas at/o nailathala sa kasalukuyang panahon (cf. Kimuell-Gabriel 4-61). Sa pagsibol ng panahong kolonyal halimbawa, sa ilalim ng Kalakalang Galyon (1565-1815), apektado ang mga babae gayundin ang mga katuwang na anak sa tuwing bumabagsak o nalulugi ang produktong inilalako ng mga lalaki sa industriyang ito (Legarda 287, 335) sapagkat sila ang mga tagagawa ng mga produkto. Gayundin sa Monopolyo ng Tabako (1782-1882) –kung saan ang mga babaeng edad dalawampu pataas (Camagay 510) ay gumanap bilang mga *cigarrera* o tagagawa ng mga sigarilyo (Jose 33-34), kasama ang kanilang mga anak. Ito marahil ang dahilan kung bakit natutong manabako ang mga bata noon (de Jesus 99-100). Bagaman marami pang kabuhayan ang kinasangkutan ng mga babae at bata sa panahong kolonyal, walang batas ang promotekta sa kanilang karapatan. Halimbawa, ang 1885 Code of Commerce ay nagpahintulot noon sa kababaihan na humawak ng negosyo ngunit nasa ilalim pa rin ng pangalan ng asawang lalaki (Taguiwalo 52).

Kaya't ganito kinikilala ng Marxismo ang kahalagahan at partisipasyon ng mga babae (at mga bata) sa paggawa. Sinipi ni Taguiwalo sa kaniyang *Babae, Obrera, Unyonista* ang paniniwala nina Marx at Lenin na hindi kailanman magkakaroon ng dakilang panlipunang pagbabago kung hindi isasama rito ang gampanin ng kababaihan (123). Gayundin sa *The Origin of the Family, Private Property, and the State* ni Engels noong 1884 –na dumidiin sa kahalagahan ng babae (at mga bata) sa paglikha ng samo't saring pangangailangan ngunit itinuturing na bahagi ng family labor na kadalasang kinakatawan ng kalalakihan (Taguiwalo 124-125). Tunggalian ng uri ang madalas na tuon ng Marxismo-Feminismo na kung saan tinututulan ang pagiging *oppressed* ng sektor ng kababaihan sa dominasyon ng estado o sa piyudal at patriyarkal na ideolohiya at sistema ng lipunan. Ito ang dahilan kung bakit sa lipunang Pilipino ay magkasangga ang boses ng mga babae at lalaki. Isang halimbawa rito ay ang Jeepney Strike sa hanay ng mga lalaking tsuper, na naganap noong Oktubre 2017. Isinusulong nila ang kanilang hinaing at karapatan hinggil sa planong Phase Out ng pamahalaan sa kanilang dyip (BBC News). Kasamang nakibaka rito ang kababaihan (kanilang mga asawa). Ngunit, sa isang insultong pahayag ng mamamahayag na si Mike Enriquez, kinuwestiyon niya ang pakikilahok ng mga babae (sa representasyon ng Gabriela Partylist) sa nasabing strike. Sinagot ito ng sosyolohistang si Gerardo Lanuza na pinagdiinan ang konsepto ng *Social Solidarity* ni Durkheim na tumutukoy sa *interdependence between individuals in a society* (123-140). Sa isang post ng Page Index sa Facebook noong 2017, ganito ang naging tindig ni Lanuza:

Bobo talaga tong si Mike Enriquez! Bakit daw andun ang Gabriela sa strike sa Cubao! Dapat daw ay drivers lang. Wala ba siyang alam sa social solidarity? La Salle ka pa naman ang gago ng analysis mo. Ang mga nanay po ay apektado rin ng phase out ng jeep dahil ang mga asawa nila ay jeepney drivers. Ang mga anak nila ay sumasakay sa jeep. Mag DJ ka na lang Mike Enriquez. You are not qualified to do a social analysis. Or, just shut up if you have nothing to contribute to public discourse other than common sensical interpretation (Lanuza as cited by Page Index).

Kaya't dito masusumpungan ang Social Solidarity sa pagitan ng mga mag-asawang Pilipino. Ipinapaliwanag nito na ang kahirapang maaaring danasin ng mga tsuper (mga lalaki) ay dominong makaaapekto rin sa kanilang pamilya (mga bata) at lalo na sa kanilang mga asawa (mga babae). Sa akdang PCP, kapansin-pansin ang larawan ng isang dyip (19). Sa unang sipat, katabi ng puno ng saging, nakatiwangwang lamang ito, nakaparada, o animo'y hindi ginagamit. Masalimuot ang kalagayan ng mga tsuper ngayong COVID-19. Sa unang hagupit ng pandemya, nagkaroon ng pagbabago sa transportasyon alinsunod sa isinusulong ng Rationalized Bus Transit ng Land Transportation Franchising and Regulatory Board (LTFRB), kung saan sa Metro Manila, ang noo'y 80 (Lin) o 96 (Ugay *et al.*) na bilang ng mga orihinal na ruta ng mga

pampublikong transportasyon, ngayong pandemya ay naging 31 na lamang. Para sa 55,000 na bilang ng mga dyip noon –ang pinahintulutan bumiyahe ay 2,000 lamang (Pamintuan; Tugano, “Sakit ng Loob” 151-152). Higit na nahirapan dito ay ang mga nagmamay-ari ng lumang dyip na mayroong restriksiyon sa pandemya. Marami sa kanila ang nawalan ng pagkakakitaan, dahilan upang ang ilan sa kanila’y mamalimos sa lansangan. Naging biktima rin sila ng militarisasyong solusyon laban sa pandemya. Matatandaan noong Hulyo 27, 2020, inaresto ng awtoridad ang ilang tsuper na nagsagawa ng kilos-protesta sa U.P. Diliman (Talabong). Samantala, may ilan sa kanila ang lumaban upang mabigyan ng suportang pinansiyal at tulong ng pamahalaan (Aspinwall). Ngunit, sa halip na tulungan at pakinggan ang kanilang hinaing, ang ilan sa kanila ay dinakip at inaresto pa.

Lilitaw dito ang Social Solidarity na sinasabi ni Durkheim at pinagdiin ni Lanuza –apat na taon nang nakalilipas. Malaki ang naging epekto ng kawalan o restriksiyon sa biyahe para sa kanilang mga asawa (mga babae) at buong pamilya (mga bata). Ayon sa akdang *Struggles of Filipinas amidst the COVID-19 Pandemic*, pinalisa ng pandemya ang halos 3.5 milyong kababaihan at asawa na nakadepende ang hanapbuhay sa karinderya at sari-sari store. Ang hanay ng kababaihan ang kauna-unahang nawalan ng oportunidad na makapaghanapbuhay noong pandemya (Leyesa at Flores-Obanil). Karamihan sa kanila ay kumatig sa “diskarte,” nariyan ang mga pagsisimula ng online selling o paghahain ng mga home services katulad ng paglalaba at paglilinis. Ito ang malinaw na nais iparating ng PCP sa mga mambabasa. Palaging lumalabas ang nanay upang humanap ng pagkain, pera, o anomang makukuhang biyaya mula sa labas. Kung saan, anila, hindi maaaring isama ang mga bata sa pangangalap na ito ng kanilang mga nanay.

Pagkatapos ng mga nanay, susunod na kikilos ang kabataan. Mula sa pusod ng PCP, lilitaw ang Community Pantry. Isa itong malinaw na ebidensiya ng bayanihan o pagtutulungan kung saan malayang makapagbibigay at kumuha ng kinakailangang pagkain ang kahit na sino. Para sa ilang kritiko, ebidensiya ito ng pagkukulang ng pamahalaan upang tugunan ang pangangailangan ng ilang tao (Cabato) –posible sa pagkain, trabaho, at iba pang pangunahing pangangailangan. Ayon sa sosyolohistang si Presto ng U.P. Diliman, ang mga Community Pantry ay isang tugon sa tatlong bagay. Aniya, *community pantries can be seen as acts of resistance against three things: first, against a government that fails to adequately address citizens’ needs; second, against a biased and discriminatory view of the poor as selfish and greedy; and third, against aid initiatives from institutions that are difficult to trust* (Presto as cited by Valenzuela). Gayumpaman, sentro rin ng nasabing Community Pantry ang sektor ng kabataan. Halimbawa rito ay ang Maginhawa Community Pantry na binuo mula sa isang ganap

na pagkilos at hindi lamang payak na “salita” –upang makatulong sa bayan (Mendoza). Pinagunahan ito ng kabataang nangangalap ng salapi at mga pagkain mula sa ibang tao, nang sa gayo’y maiabot ang nasabing tulong sa mga kapos-palad o walang kakayahang bumili dulot ng pandemya. Sa kasamaang palad, hindi ito pinalagpas ng awtoridad. Matatandaang tumigil panandalian ang operasyon nito sapagkat niredtag ang Community Pantry (Bolledo) at ilang kabataan. May ilang pagkakataon pang pinupuntahan sila ng awtoridad upang tanungin kung sino ang nagkaroon ng inisyatiba upang simulan ang ganitong pagtulong bagaman inamin din ng awtoridad na ginawa nila ang ganitong pagsusuri at pagtatanong (Abad; Bolledo). May paniniwala ang awtoridad, anila, sa bawat pagkaing ibinibigay ay kalakip ang “nakalalason” pahayag laban sa pamahalaan (Gotinga). Nakalulungkot lamang isipin na sa kabila ng pagkakaisa at pagtutulungan ng kabataan, itinuring pa rin itong ahente ng pagtulisga.

3. Bayani ang kabataan ngayong pandemya!

Yamang nabanggit sa PCP ang bayanihan, kaya’t karugtong din nito ang bayani. Bagaman matagal nang naisulat ni Evasco sa kaniyang *Ang Bata sa Pagtuklas ng mga Bayani*, kailangan pa rin nating malaman ang progresong namayani rito sa kasalukuyang panahon. Aniya, kinakailangan ng isang bata ang titingalaing bayani na kadalasang makikita lamang sa mga akdang pambata. Mahalaga ang bayani sa mga akdang pambata dahil magsisilbi itong halimbawa ng mga unibersal na katangian at magiging huwaran na rin ito sa mga mambabasa (Evasco, “Ang Bata sa Pagtuklas” 85-86). Labing-anim na taon na ang nakalilipas nang banggitin ito ni Evasco ngunit tila tumataliwas na ito sa nangyayari ngayon. Tila limitado na ang kilalang bayani ng kabataan ngayon sa kadahilanang (1) wala nang nababasa pa ukol dito at (2) kinakatay na rin nang paunti-unti ang Philippine History sa kasalukuyang kurikulum –na halos built-in na ang sistema ng pagtuturo sa kabataan (Tugano, “Ang Noli” 13, 45). Isama pa ang tila ‘di-makatarungang pagbansag ng “MaJoHa” sa tatlong paring sina GomBurZa (Antonio) –ngayon pa mismo sa kanilang ika-150 taong anibersaryo ng kamatayan. Sa Philippine History at Literatura lamang maaaring mabasa at matutuhan ng mga bata ang mga bayani. Hindi katulad ng aming henerasyon, na kung saan napapanood pa nga namin ang Bayani TV Series na umere noong 1995 hanggang 2002 at ang mga flashcards sa National Bookstore tungkol sa buhay ng mga bayaning Pilipino –na kapwa hindi na makikita ngayon! Ayon kay Riosa, nilalayon ng Bayani TV Series na matulungan ang 7 hanggang 12 taong gulang na bata na magkaroon ng kaalaman tungkol sa buhay ng mga bayaning Pilipino at paggamit sa kabayanihan upang paunlarin ang sarili (12). Ngunit, ang 7 hanggang 12 taong gulang na kabataang tinukoy ni Riosa noong 1997 ay malayo na marahil sa lagay ng kasalukuyang henerasyon. Kung hindi limitado ang kaalaman sa mga bayaning Pilipino, higit na kilala

marahil ng kabataan ang mga *superhero* ng Kanluran. Tingnan bilang halimbawa ang imitasyon ng kabataan sa katauhan nina Wonderwoman, Batman, Spiderman, at Superman –gayong maraming bayaning nilikha ang ating lipunan –mitikal o sa totoong buhay man.

Hindi tukoy kung saan patungo ang konseptuwalisasyon ng bayani sa kamalayang Pilipino ngayon dahil patuloy na nagbabago ang imahen ng isang bayani. Ngunit nagagarantiya ko na umusbong ang panibagong kahulugan at uri ng bayani sa hanay ng kabataan ngayong pandemya. Katulad ng nabanggit sa itaas, itinampok ng kabataan ang kanilang sarili upang bumuo ng Community Pantry na siyang magbibigay ng kalinga at tulong sa kanilang kababayan. Ito marahil ang nais ipahiwatig sa atin ng PCP –na sa kabila ng nanganganib na mawala ang pagkilala ng kasalukuyang kabataan sa mga “bayani ng nakaraan” (na dulot ng kanilang sariling panahon), luminang ng panibagong pagpapakahulugan ang kabataan sa konsepto ng bayani (“bayani ng kasalukuyan”). Siyempre pa, ang kabayanihan ng kabataang ito ay dulot din ng pangangailangan ng kanilang bayan at panahong kinamulatan (ang pandemya).

Akmang tawagin na bayani ang kabataan ngayon. Katulad na sila ng mga Austronesyanong kataga na *bagani*, *bahani*, *barani*, o *magani*. Kung gagamitin ang tinuran ni Salazar sa *Heroe at Bayani: Dalawang Magkasalungat na Sikolohiya* noong 1996, maipapasok talaga ang kabataang bumuo ng mga Community Pantry sa kategorya ng isang pagiging bayani. Ayon kay Salazar, ang bayani ay tumutukoy sa isang tao o grupo ng mga taong nagkukusang makipagtulungan nang walang hinihintay na bayad o kapalit lalo pa kung ito ay isang gawaing para sa komunidad na kaniyang kinabibilangan; kumikilos kasama ng bayan; at naka-ugat mismo sa sariling bayan (Salazar, “Heroe at Bayani”). Taliwas aniya ito sa Kanluraning konsepto ng hero na madalas na nag-iisa, may bantayog, at tinitingala ngunit hindi kasama ang bayan sa pakikipaglaban.

4. Iba pang historikal ngunit kubling mensahe ng PCP sa mga mambabasa

Katulad ng isang larawan ng nakatiwangwang na dyip (19), na aking pinalawig at iniugnay sa suliraning panlipunan ng mga Pilipino ngayong pandemya, ganito ko rin bibigyan ng historikal na pagpapalalim at paglalahad ang iba pang bagay na makikita sa akdang PCP. Hindi naman isisipi o ilalakip ang isang konsepto (sa anyo halimbawa ng mga ilustrasyon o guhit at representasyon) kung hindi nito inilalarawan ang kabuoang lipunan. May historikal na kahalagahan ang lahat ng bagay sa mundo. Sa ganang ito, tatlo ang binigyan ko ng pagpapaliwanag –(1) ang mga hayop na inilagay bilang ilustrasyon; (2) mga puno at bunga nito; at ang (3) napapanahong

representasyon sa “nagkukumpulang babae” na magdadala sa panganib ng sexismo at esteriotipo.

4.1 Kahayopang Pilipino sa PCP

Inilatag at ipinaalala ng PCP ang mga hayop na tatak ng pagkaPilipino. May pitong species ng mga hayop ang nabanggit –tutubi o alitonton (*Anisoptera*) (4); maya (*Passeridae*) (6, 8); tipaklong (*Gomphocerinae*) (10); paru-paro (*Rhopalocera*) (14); manok (*Gallus gallus domesticus*) (20-21); pusa (*Felis catus*) (11, 23-24); at aso (*Canis lupus familiaris*) (18, 25-26). Bukod sa talamak itong makikita sa ating kapaligiran, naging malaking bahagi ito sa buhay ng bawat batang Pilipino. Noon bago pumasok ang panahon ng teknolohiya, madalas na masisilayan ang kabataang nilalaro o naglalaro kasama ang mga pinaglalaruan, inaalagaan, o maging mga hinuhuling hayop. Katulad ng binabanggit ni Jocano, nilalaro ng ilang kabataan ang mga bagay na makikita sa kanilang paligid (Jocano, “Growing Up” 41-42), dulot aniya ito ng kahirapan ng karamihan sa mga pamilyang Pilipino na walang kapasidad na bumili ng mga laruan. Ngunit, talamak sa mga batang ito ang panghuhuli ng mga gagamba (*Araneae*) o mga *gagambang bahay*, na kanilang inilalabas mula sa kaha ng posporo at doo’y pinaglalaban-laban. Madalas silang makikitang nagsisigawan sa mga plaza dulot ng nasabing libangan (Matejowsky 150, 152). Liban sa gagamba, minsan nang nilaro ng kabataang Pilipino ang salagubang (*Phyllophaga*) na kanilang pinalilibutan ng sinulid at sabay na ihahagis upang makalipad. Kaya’t naipasok na rin ang gagamba sa akdang pambata. Isang halimbawa rito ay ang akdang *Alamat ng Gagamba* (Matias at Bascon). Sa abot ng aking nalalaman o baka aking makaligtaan at/o mapagkamalian, wala pang naisusulat na akdang pambata patungkol sa salagubang. Gayumpaman, ang representasyon o depiksiyon sa gagamba at salagubang ay wala sa PCP.

Ngunit, makikita sa akda ang tutubi at tipaklong na minsang naging kalaro ng mga bata. Noong dekada 1980 at 1990, talamak ang panghuhuli sa mga tutubi (*alindanaw* sa mga Bisaya Cebuano). Tunay na nakaaakit ito sa mga bata sapagkat animo’y *helicopter* ang kaniyang hitsura at tunog. Tinuruan ng mga tutubi ang mga bata upang matutuhan ang konsepto ng tiyaga (*patience*) at pagpopokus (*concentration*) (Eslit) sa isang bagay –sa kadahilanang mailap ito at mayroong kahirapang hulihin. Bago mahawakan o mahuli ang buntot nito, maraming mga taktika at lokomosyong inaaral ang mga bata noon. Gayundin, pagtakbo-takbo at paghabol-habol ang itinuro ng mga paru-paro sa mga batang nais mahuli ito. Katulad ng mga tutubi o paru-paro, mahuhuli rin ang tipaklong sa sarili nitong buntot. Kung mabigo ang mga bata na mahuli ito, sila namang maghahabol sa mga insektong ito. Isang bagay na nagturo sa bata kung papaano tumakbo, humabol, at maging maliksi. Dahil sa laganap ang mga insektong

ito sa kapaligirang Pilipino, hindi nakapagtataakang naging laman o bida na rin sila sa mga akdang pambata. Halimbawa rito ay *Ang Hardinerong Tipaklong: Kuwentong Gintong Salakot* (Torres-Yu at Tejido); *Ang mga Unggoy at ang mga Tutubi* (Lingo); *Si Langgam at si Tipaklong* (Almario at Gamos); *at Alamat ng Paruparo* (Matias at Alvarado).

Larawan din ng pagkaPilipino ang ibong maya. Sa mga lunsod o kanayonan, palagi nating makikita ang mga ibong ito. Sa lahat marahil ng mga batang Pilipino noon ay nag-iisip at nangangarap na mahuli ang ibong ito sa kanilang mga kamay. Minsan nang naging pambansang ibon ang maya bago natin makilala ang agila (o Haribon). Nangyari ang transisyong ito noong panahon ng administrasyong Fidel Ramos na noo’y naghahanda para sa 1998 Sentenyal ng Kalayaan ng Pilipinas. Sa isang maikling artikulo ni Baños na *The Pinoy Is a Maya, not an Agila* noong 2018, iginiit niyang larawan ng tunay na Pilipino ang maya. Aniya, ang mga maya (*mayang pula*) ay dapat na maging representasyon ng mga Pilipino –larawan ito ng pagiging mapagkumbaba (*humble*) na makikitang nakikihalubilo sa mga tao; matipid (*frugal*) o hindi nag-aaksaya; at mapagbigay (*generous*) sa tuwing tumutuka ng pagkain kasama ang iba pang mga ibon (Baños). Hindi katulad ng agila na mailap, nandadagit ng maliliit na hayop (representasyon ng pagiging sakim at mapang-api); at hindi nabubuhay kung hindi nakatira sa kagubatan (na hindi katulad ng maya na nakikipamuhay sa kabahayang Pilipino). Sa katunayan, malaki ang aking hinala na kinasangkapan ang agila sa politikal na propaganda kung bakit ipinalit ito sa tatlong bayaning Pilipinong nakamarka sa P1,000 piso (Tugano, “Numismatikong Pag-aaral” 73-75). Gayumpaman, hindi rin natin kailangang gawing antagonistang agila sa mata ng mga batang Pilipino. Sa halip na itatak sa kanila ang larawan ng agila bilang simbolo ng kapangyarihan, ituro sana ang kahalagahan nito sa panitikang Pilipino. Matatandaang si Manaul (Haribon) ang siyang tumuka at nagbiyak sa kawayan upang sabay na lumabas ang unang lalaki at babae na sina Si-Kalo at Si-Kalay (Punongbayan 12).

Itinampok din sa akda ang mga domestikadong hayop katulad ng pusa at aso.^[9] Natural lamang para sa mga batang Pilipino ang pag-aalaga at pakikipaglaro sa mga alagang pusa at aso. Sa mga talang pangkasaysayan, mababasa sa *The Expedition of Ruy Lopez de Villalobos*, 1541-46 noong 1548, kasama sa mga kinain ng kaniyang plotang dumating sa Sarragan (Sarangani) ay ang pusa, upang maibsan ang labis na kagutomang (WA 65). Masusundan ito sa tala ni Miguel de Loarca sa *Relacion de las Yslas Filipinas* noong 1582 na nagsasabing kasa-kasama ng mga Lutaos (sa Mindanao) ang mga pusa sa bangka habang sila’y nangingingisda (Loarca 61). May paniniwalang mu-

^[9]Tingnan ang pinakabagong pag-aaral ukol sa kasaysayan ng aso sa Pilipinas (Alfonso).

la sa Europa ang mga pusa. Posibleng tingnan na ang pusa ay naidala sa Pilipinas noong 1521 kung kailan dumaong ang plota ni Magellan sa kapuluan (Heming). Lehitimo ito sapagkat kinakailangan ng bawat barko ang mga pusang manghuhuli sa mga dagang pumepeste sa mga dalang pagkain ng plota. Ang pagiging dayo ng mga pusa ay masususugan sa pagsusuring pampanitikan ni Eugenio. Ayon sa kaniyang *Philippine Folktales: An Introduction*, binanggit niyang unggoy ang madalas na nakakatulong o tumutulong sa mga tao, batay aniya sa iba't ibang bersiyon ng akdang pampanitikan sa Pilipinas. Taliwas ito sa pusa na representasyon ng popular na *Puss-in-Boots* halimbawa, na talamak sa mga akdang Pranses, Italyano, at Aleman (Eugenio 165). Hindi katulad ng pusa, malinaw na taal sa Pilipinas ang mga aso. Sa arkeolohikal, lingguwistiks, at historikal na pagpapaliwanag, pinatutunayan na ang aso ay domestikadong alaga na ng Malayo-Polynesyano o Austronesyano na kinabibilangan ng Timog Silangang Asya at Pilipinas (Bellwood 106; Horridge 143-144). Gayundin sa epikong Ilokano na *Biag ni Lam-ang* kung saan malaki ang ginampanang papel ng kaniyang alagang aso na nagtataglay ng kapangyarihan at nakapagpapanumbalik ng isang nasirang bahay ang kahol nito (Manuel 13).

Panghuli, ipinaalala sa atin ng akda ang mga manok. Sa unang pahina pa lamang ng aklat, masisilayan na ang larawan ng isang inahing manok kasama ang kaniyang dalawang sisiw (1). Mahalaga sa batang Pilipino ang manok. Karamihan sa kanila ay nakikipaglaro rito o di kaya'y nakikipaghabulan. Kung minsan, isang tatak na ng pagiging “pagkaing pambata” ang *Fried Chicken*. Ngunit, matagal na rin ang presensiya ng hayop na ito sa lipunang Pilipino. Tinatayang bitbit ng mga Austronesyano sa kanilang malayoang migrasyon ang manok (Zerega et al. 760; Lasco 26; Charles). Iniwasan o hindi kinakain ang manok lalo na sa Polynesyang Pranses at iba pang pamayanang Austronesyano sa paniniwalang sagrado ito o isinugo, kung hindi man, kumakatawan mismo sa kaitaasaan o sa Diyos (Salazar, “Liktao at Epiko” 59-63; Lasco 27).

4.2 Puno't bunga sa PCP

Liban sa mga hayop, naitampok din nina Evasco at Aguirre ang mga punong namumunga sa lipunang Pilipino. Bagaman maraming ilustrasyon ng puno ang masisilayan sa akda, apat lamang ang aking natukoy at nabigyan ng pagpapahalaga – (1) kaimito (6); (2) makopa (6); (3) saging (19); at (4) papaya (20). Ngunit sa apat, ang unang dalawa ang naitampok nang husto sa PCP. *Masipag ang kaimito, mabunga ang makopa* (6-7) at ito'y sinusungkit-sungkit pa ng mga bata (11-12). Mahalaga ang mga puno sa buhay ng isang bata. Naglalaro at sumisilong dito ang kabataan; ang mga nalalaglag na sanga nito ay ginagawang espa-espadahan; nagsusungkit sila ng mangga

tuwing naliligo sa ulan sa paniniwala nilang masarap ito kainin habang umuulan; tampok ang bunga ng aratilis (*Muntingia calabura*) dahil sa tamis nito; at kung anu-ano pang karanasan ng pagkabata kapiling ang mga puno. Maipapasok pa rin dito ang nagbabagong panahon ng kabataan sa kasalukuyan. Ang hindi habitwal na paglalaro sa labas dulot ng labis na pagkakagapos sa teknolohiya ay magbubunga nga rin marahil sa kabataan na hindi nito makilala ang kaniyang kalikasan. Kaya't dito naging mahalaga ang isang akdang pambata na iniluwal din ngayong pandemya –ang *Dr. Dapdap: The Healing Tree* (Eusebio-Abad at Torres), kung saan ipinapakilala niya rito ang mga katutubong puno ng mga Pilipino.

Taal sa lipunang Pilipino ang makopa (*Syzygium samarangense*). Naging bahagi ito ng kasaysayang pasalita o bugtong ng mga Pilipino, *Batingaw ng bayan, kulay ay may kapulahan*, na naisalin-salin sa iba't ibang henerasyon. Tinatayang nagmula ito sa Isla ng Sunda at Malay Peninsula, kaya't posibleng naidala ito sa malayoang migrasyon ng mga Austronesyano. Nasaksihan pa ito ng mga Español na dumating sa Pilipinas. Bago ito sa kanilang mata. Ayon sa *Manila and the Philippines About 1650* noong 1676 ni Domingo Fernandez Navarrete, itinuring nito ang makopa bilang isang masagana at mahalagang puno sa Pilipinas, kasama ang bilimbins (balimbing) at santol (49). Namumunga aniya ang punong ito tuwing buwan ng Abril, Mayo, at Hunyo (Navarrete 49) –panahon ng tag-init sa Pilipinas. Kaipala'y tama ang PCP na ilapat ang makopa bilang ilustrasyon sapagkat sa mga nasabing buwan, talamak ang mga naglalarong bata sa labas.

Hindi katulad ng makopa, ang caimito (*Chrysophyllum cainito*) ay hindi taal o dayo lamang sa Pilipinas. Ayon sa pag-aaral, ang caimito ay nagsimula sa Latin Amerika, lalo na sa Panama (Petersen *et al.* 540) na lumaganap lamang kinalaunan sa Timog Amerika, bago makarating sa Timog Silangang Asya at Pilipinas. Nabanggit ni Guevarra sa kaniyang *Filipinos in Nueva España* na isa ang caimito sa bokabularyo ng mga Mehikano na pinaniniwalaang bahagi ng pamilyang wika ng Aztec Nahuatl (396). Kaya't naniniwala rin ako na ang caimito ay nakarating sa Pilipinas noong panahon ng Kalakalang Galyon (1565-1815). Lalo pa't maraming puno't bunga na ibinigay ang Mexico sa Pilipinas katulad ng mani, pinya, papaya, kamatis, at kalabasa, kapalit ng mangga at sampalok na ibinigay natin sa Timog Amerika (Guevarra 395).

Katulad ng caimito, ang papaya (*Carica papaya*) na dinala rin dito sa Pilipinas ngunit inangkin na ng mga Pilipino sa kanilang buhay at sa mga panitikan. Sa mga bata, tampok ang papaya sa bugtong –*Bahay ni Mang Pedro, Punung-puno ng bato* at sa awiting *Leron, leron, sinta, buko ng papaya, Dala-dala'y buslo...* Bagaman may akdang pambata tungkol sa papaya, halimbawa ng *Alamat ng Papaya* (Villanueva at Abalos),

hindi naman ito naging tampok nang paulit-ulit sa mga kuwentong pambata. Hindi katulad ng saging (*Musa*) na bukod sa taal ito sa mga Austronesyano, naging palamuti rin ito sa mga akdang pambata katulad ng *Kuwentong Pagong at Matsing*. Ipinamalas ni Jose Rizal ang kuwentong ito sa kaniyang palarawang panitikan (pagtatalaban ng mga titik at larawan) na ibinigay noon kay Paz Pardo de Tavera sa Paris –kung saan larawan ni Matsing ang pagiging tuso at maliksi samantalang si Pagong na mabagal ngunit matalino (Fajilan 57-58). Kaya’t katulad ng nabanggit, bahagi ng akdang pambata ang unggoy (Eugenio 165) na madalas idinudugtong sa kuwento ng puno ng saging. Ang kuwentong ito ay tampok na tampok sa mga batang Pilipino.

Ang paglakip sa mga punong ito sa PCP, sadya man o ‘di-sadya, malay man o ‘di-malay, ay isang malinaw na manipestasyon ng trikotomiyang ugnayang tao-kapaligiran-kasaysayan ng mga Pilipino na naimarka sa iba’t ibang anyo ng panitikan katulad ng mga akdang pambata.

4.3 Pagbasag sa mito ng Marites bilang umuusbong na sexismong pananaw

Kapansin-pansin sa akda ang larawan ng tatlong babae (18) na kung saan tila naghihintayan ang mga nanay upang sabay silang pumunta ng Community Pantry at ibigay ang kanilang munting ambag. Mula sa nasabing ilustrasyon at pahayag, kailangan magkaroon dito ng repormasyon ang mga bata, higit sa lahat ang nakatatandang kasapi ng lipunan na huhubog sa mga bata. Ang ganitong pagkukumpulan, lalo na ng mga babae ay nailagay na sa konotasyon ng pagiging “Marites” (Mare, ito ang latest) o “Mosang” (tsismosa) (Chui). Maging ang mga bata ngayon sa tuwing nakakakita ng mga nag-uusap, kumpulan, tawanan, lalo na ng mga babae, mamumutawi na sa kanilang bibig ang “Marites” o “Mosang.” Ito ay isang panibagong salita sa korporang Filipino na sumibol sa panahon ng COVID-19 upang ilarawan ang pagiging pakialamera at chismosa (Legaspi). Mabilis itong kumalat sa pang-araw-araw na pamumuhay ngayon nating mga Pilipino. Kaya’t sa tuwing mayroon tayong nakikitang mga babaeng nagkukumpulan o nag-uusap, agad nating mababanggit, “Mga Marites.”^[10] Kaya’t dito natin maipapasok ang kahalagahan ng tradisyonal na kaasalang Pilipino –na hindi dapat pumapasok ang mga bata sa usapan ng mga matatanda. Isang katangian ng kaasalang Pilipino na nanganganib na ring mawala sa ngayon. Maihahanay ang marka ni Marites kay “Karen” ng Estados Unidos na madalas na ikinakabit sa katangian ng mga Amerikanang puti at blandina, entitled, iskandalosa, at mga pasigaw-sigaw o namamahiya sa pampublikong lugar (Williams 2). Ngunit katulad ni Marites, naging tatak si Karen ng mga negatibong katangian na iki-

^[10]Gayundin ang Marisol –mula sa babaeng “sol” =sulsol; Marietta (Mare, ito pa); Marissa (Mare, isa pa); Maris (Mare, ano ang tsismis); Mariposa (Mare, post mo na); Marina (Mare, ano na); at iba pa (Chui).

nabit sa mga babae. Na kahit ang isang lalaki ay maaari na ring tawagin bilang “Karen.” Kung tutuosin, nagmimitsa ito ng labis na pagiging sexista at misogynista (Wong), na kailangang hindi pasukin ng mga bata lalo pa’t matindi ang pakikipaglaban ngayon ng kababaihan sa kanilang karapatan.

Minsan nang naapi at ginawang katatawanan ang mga babae sa panahon ng pagtatayo ng mga Community Pantry. Naging trending ang anim na babae (na posibleng mga ina) sa Barangay Kapitolyo, Pasig dahil sa pagkuha nila ng dalawang tray ng itlog, ilang piraso ng tinapay, at iba pang pagkain na kanilang isinilid sa dala-dalang ecobag (Santos). Isa sa mga hindi makatuwirang kaugalian ng mga Pilipino ay ang cancel culture. Naging biktima rito ang mga nasabing babae. Inulan ng mga batikos at masasakit na salita; inilagay sa mga memes; at nariyan pa ang pag-edit sa kanilang mga larawan na inilagay sa iba’t ibang lugar katulad ng bundok, bulkan, kagubatan, at sa dagat. Hindi patas ang naging pagtingin sa mga babae. Bakit naging trending ito, sa halip na idiin ang naging ambag ng mga babae (at mga bata, lalo pa’t babae ang nakapag-isip ng Community Pantry) sa kasalukuyang panahon? At sa halip na pansinin ang mga politikong nagkamal ng mga salapi sa panahon ng pandemya –salaping higit pa sa dalawang tray ng itlog.

Lakip ng Community Pantry ang kasabihang “magbigay ayon sa kakayahan, kumuha ayon sa pangangailangan.” Ngunit masisisi ba ang bawat pamilyang salat na may kani-kanilang pamantayan sa pangangailangan? Ang naging trending na pagkuha ng mga babae sa Community Pantry ay mabibigyan ng kahulugan batay sa tumitingin dito –maaaring sobra (na may konotasyong kasakiman) o maaari rin namang salat o sapat. Gayumpaman, posible rin namang ilapat sa “kalabisan” ang ginawang ito ng kababaihan. Liban sa naging pag-aaral ni Castro noong 2022, hinggil sa “sobra” bilang pangngalan, pandiwa, pang-uri, pang-abay, at pampasidhi, ang “sobra” ay isa ring konseptuwal. Malalim ang dalumat ni Santos sa trikotomiyang ugnayan ng salat-sapat-sobra. Aniya, bago dumating ang mga mananakop at kapitalismo, umiiral ang etika ng salat-sapat-sobra sa mga katutubo (Santos, “personal na komunikasyon”). Kumukuha lamang ng “sapat” mula sa kalikasan at hindi “sobra,” para hindi maging “salat” ang kapwa. Sa pagiging “sobra” ng mga babaeng ito, naging “salat” tuloy ang kapwa. Nakaangkla rin sa pakikipagkapwa ni Enriquez (2007) ang etika ng salat-sapat-sobra. Kaya’t pagdating sa kambal na ideya ng kolonyalismo-kapitalismo, nademythologize ang tingin sa kalikasan. Sa halip na tingnan ito bilang isang bagay na dapat ginagalang (*for coexistence*), bilang banal na tahanan ng mga anito, tuluyan na ito ngayon naging kuhanan ng mga pangagailangan –sa pagiging “sobra” ng pamahalaan at mga kapitalista. Kaya’t sa kabilang banda, dapat tingnan ang

Community Pantry bilang isang halimbawa ng kalikasan –na bukas para sa lahat at magiging “sapat para sa lahat.”

Pangwakas

Sa kabuoan, kumatig ang rebyung ito sa pagsusuring historikal. Hindi ko alam kung naging makatuwiran, sasang-ayonan o ikatutuwa kaya nina Evasco at Aguirre ang paraang ito ng pagrerebyu sa kanilang akdang pambata. Sa unang banda, posibleng pinatay ko sina Evasco at Aguirre –pinatay sa paraang sumaliwa o kumalas ako sa kanilang anomang orihinal na intensiyon, pagpapakahulugan, at pagpapahalaga, habang kanilang isinusulat at nililikha ang mga teksto at ilustrasyon ng akdang ito. Hindi ko rin alam kung nagkatagpo o sumalungat ang dalawang punto-de-bista (punto-de-bista at imahinasyon nina Evasco at Aguirre habang ginagawa ang akda at punto-de-bista at imahinasyon ko bilang isang rebyuwer) ngunit ginagarantiyang lumalapat ito sa historikal na halagahin ng kanilang akda.

Ayon kay Barthes sa kaniyang *The Death of the Author* noong 1967, *He [the author] is not able to create or decide the meaning of his work*, kung saan mamamatay ang orihinal na awtor sa paraang mababago ang direksyon ng kanilang katha, batay sa kung papaano ito basahin at tingnan ng ibang pananaw (*not the author*) (Barthes, “The Death”). Si Barthes ay kilala sa mga teoristang nagpakadalubhasa sa semiotika at/o pagpapakahulugan o pagbibigay-kahulugan sa mga salik panlipunan. Makikita halimbawa sa kaniyang *Mythologies* ang magkakasamang pagpapaunlad sa kaisipang Marxismo, Freudian, at ang kaisipan ni Ferdinand de Saussure na ayon sa huli ang konseptuwalisasyon sa *sign* ay kapwa binubuo ng *signifier* at *signified* (Barthes, “Mythologies”). Isa rin *pahiwatig* ang maitutumbas sa kaisipan ng mga teoristang ito. Maitutumbas ang *sign* sa konsepto ng mga Pilipino sa *pahiwatig* – na ayon kay Maggay ay isang paraan ng komunikasyon sa ‘di-tuwirang pagpapaabot ng mensahe (24-25). Karaniwang naipapahayag ang *pahiwatig* sa pamamagitan ng kombinasyon ng mga berbal at ‘di-berbal na palatandaan. Ang kabuoang nilalaman (4-31) ng PCP ay binubuo ng mga pahiwatig sa anyo ng 144 na bilang ng mga salita – 65 (wikang Filipino) at 79 (wikang Ingles), lahat ay nakokoloretehan ng mga makukulay na ilustrasyon. 144 na mga salita at 31-32 na pahina ng mga larawan, ngunit posibleng mabigyan ng libu-libong interpretasyon –antropolohikal, sikolohikal, sosyolohikal, kultural, historikal, o anomang ideolohiya at disiplinang kinabibilangan.

Isang “hindi nagsasalita” o ‘di-berbal na kasaysayan ang mga ilustrasyon na ito ng PCP. Ngunit, katulad ng paggigiit ni Sharpe sa kaniyang *History From Below*, ang kahalagahan ng mga pananda, inskripsyon, o marka bilang alternatibong batis na

makapaglalahad ng isang kasaysayan at diskurso (Sharpe as cited by van Vliet 32). Gayundin ang dekonstruksyunistang si Derrida na bumasag sa tradisyonal na pagtingin sa kasaysayan na “hindi kasaysayan, ang hindi naisusulat.” Inilahad niya sa kaniyang *Of Grammatology*, ang mga naisulat o naimarka sa anomang paraan ng pagsusulat (maging piktograp o idyograp man ito) ay maituturing na bilang isang naisusulat na kasaysayan (Derrida 97-98). Na kung tutuosin, ang PCP ay isang kasaysayan! Bahagi na ng kasaysayan ang COVID-19 at ang mismong pagkakabuo ng Community Pantry. Sapagkat taglay nito ang “salaysay na may saysay sa taong sinasalaysayan nito (Salazar, “Ang Pantayong Pananaw” 46-72)” at mayroong talab sa ugnayan at kulminasyon ng nakaraan at kasalukuyang panahon. Sa pamamagitan ng PCP, nabuksan ang ating kamalayan sa iba’t ibang destinasyon ng kasaysayang Pilipino. Ang hamon sa ating lahat, paano natin maisasabuhay ang mga aral ng akdang ito!

References

- Abad, Michelle. “Community pantries: Is it a ‘revolution’ when Filipinos just want to give?” *Rappler*, 2021, <https://www.rappler.com/newsbreak/in-depth/growth-community-pantries-r-evolution-filipinos-just-want-to-give/>.
- Alabado, Ceres. (awt.) at Carlo Valino (illus.). *Kangkong 1896*. Pamana, Inc., 1969.
- Alfonso, Ian Christopher. *Dogs in Philippine History*. Philippine Historical Association, Project Saysay, at Alaya Publishing, 2023.
- Almario, Virgilio, patnugot. *U.P. Diksiyonaryong Filipino*. Anvil Publishing, Inc., 2001.
- Almario, Virgilio (awt.) at Renato Gamos (illus.) *Si Langgam at Si Tipaklong*. Adarna House, Inc., 2007.
- Ambrosio, Dante. *Balatik: Etnoastronomiya, Kalangitan sa Kabihasnang Pilipino*. U of the Philippines P, 2010.
- Antonio, Josiah. “After #MajoHa issue, Pinoy Big Brother teen housemates face history test challenge.” *ABS-CBN News*, 2022, <https://news.abs-cbn.com/entertainment/04/18/22/after-majoha-issue-pbb-housemates-face-history-test>.
- Aspinwall, Nick. “Jeepney Drivers Face Charges Amid Heightened Protest Crackdown in the Philippines.” *The Diplomat*, 2020, <https://thediplomat.com/>

2020/06/jeepney-drivers-face-charges-amid-heightened-protest-crackdown-in-the-philippines/.

Asuncion, Ruben Jeffrey. "Pagtaliwas o Pagtalima? Dilemma sa Pagpapasiya ng mga Kabataang Tauhan sa mga Nobela nina Jun Cruz Reyes at Butch Dalisay." *U.P. Los Baños Journal*, tomo 18, blg. 1, 2020, pp. 89-103.

———. "Ilang Pagpapakahulugan ng "Kabataan" sa mga Diccionario at Vocabulario (1711-1914)." *U.P. Los Baños Journal*, tomo 18, blg. 1, 2020, pp. 144-162.

———. "Mga Kabataang Tauhan sa mga Napalimbag na Nobela ni Rizal: Pagsasakontekstong Panlipunan at Kasaysayan." *Journal of Philippine Local History & Heritage*, tomo 9, blg. 1, 2023, pp. 1-28.

Baños, Mike. "The Pinoy Is a Maya, not an Agila." *Resurgent*, 2018, <https://www.resurgent.ph/articles.aspx?id=387>.

Barthes, Roland. 1957. *Mythologies*. Noonday Press, 1972.

———. *The Death of the Author*, trans. S. Heath. Fontana, 1967.

BBC News. "Philippines strike: Filipinos rally around iconic jeepney drivers." *BBC News*, 2017, <https://www.bbc.com/news/world-asia-41632035>.

Bellwood, Peter. "Austronesian Prehistory in Southeast Asia: Homeland, Expansion and Transformation." *The Austronesians: Historical and Comparative Perspectives*, pinatnugutan nina Peter Bellwood, James Fox, at Darrell Tyron, Australian National U P, 2006, pp. 103-118.

Bernardo, Ramon. "Community pantry usong salita nayon." *Philstar*, 2021, <https://www.philstar.com/pang-masa/punto-mo/2021/04/25/2093643/community-pantry-usong-salita-ngayon>.

Bolata, Emmanuel Jayson. "Sipat at Sapot: Mula Pagsagka sa Patriyarkal na Pandarahas Tungong Paglikha ng Mapagpalayang Anyo ng Pagkalalake." *Saliksik E-Journal*, tomo 6, blg. 2, 2017, pp. 305-324.

———. "Ceres S.C. Alabado and the Formative Years of Philippine Children's Literature, 1960–1988." *Likhaan: The Journal of Philippine Contemporary Literature*, tomo 12, blg. 1, 2018, pp. 361-383.

Bolledo, Jairo. "Parlade admits profiling of community pantry organizers." *Rappler*, 2021, <https://www.rappler.com/nation/ntf-elcac-parlade-admits-profiling-organizers-community-pantries/>.

- Cabato, Regine. "Community pantries offer reprieve from covid-19 hardships in the Philippines." *The Washington Post*, 2021, https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/philippines-pantries-covid-pandemic/2021/04/21/30ad8a5c-a1ac-11eb-b314-2e993bd83e31_story.html.
- Camagay, Maria Luisa. "The Cigarreras of Manila." *Philippine Studies*, tomo 34, blg. 4, 1986, pp. 507-517.
- Castro, Lexter. "Deksriptibong Pagsusuri sa Gamit ng 'Sobra' bilang Sumisibol na Pampasidhi ng mga Pang-uri sa Wikang Filipino." *Makiling Review: An International Journal of Humanities*, tomo 1, blg. 1, 2022, pp. 5-34.
- Charles, Dan. "The Ancient City Where People Decided To Eat Chickens." *NPR*, 2019, <https://www.npr.org/sections/thesalt/2015/07/20/424707879/the-ancient-city-where-people-decided-to-eat-chickens>.
- Chui, Angie. "Marites, Marisa, Mariposa: Get to know Mosang's distant cousins when you want to get your tsismis on." *Manila Bulletin*, 2021, <https://mb.com.ph/2021/11/19/marites-marisa-mariposa-get-to-know-mosangs-distant-cousins-when-you-want-to-get-your-tsismis-on>.
- Derrida, Jacques. 1967. *Of Grammatology*, trans. sa Ingles mula Pranses, Gayatri Chakravorty Spivak. John Hopkins U, 1997.
- Diaz, Hidilyn at Eugene Evasco (mga awt.), Noel Ferrer (panayam), at Tristan Yuvienco (illus.). *Ginto't Pilak: Ang Kuwento ng Olympian na si Hidilyn Diaz*. Anvil Publishing, Inc., 2020.
- Durkheim, Emile. "Forms of Social Solidarity." *Emile Durkheim: Selected Writings*, pinatnugutan ni Anthony Giddens, Cambridge U P, 1972, pp. 123-140.
- Engels, Friedrich. *The Origin of the Family, Private Property and the State*, trans. Ernest Untermann. Charles H. Kerr & Company Cooperative, 1884.
- Enriquez, Virgilio. "Kapwa: A Core Concept in Filipino Social Psychology." *Babasahin sa Agham Panlipunang Pilipino: Sikolohiyang Pilipino, Pilipinolohiya, at Pantayong Pananaw*, pinatnugutan nina Atoy Navarro at Flordeliza Lagbao-Bolante, C & E Publishing, Inc, 2007, pp. 23-33.
- Eslit, Nila. "Traditional Filipino Games Series #07: Catching Dragonflies." *The Catalyst*, 2019,

[/https://www.nilaeslit.com/traditional-filipino-games-series-07-catching-dragonflies/#.YaUdUGAzblU](https://www.nilaeslit.com/traditional-filipino-games-series-07-catching-dragonflies/#.YaUdUGAzblU).

- Eugenio, Damiana. "Philippine Folktales: An Introduction." *Asian Folklore Studies*, tomo 44, blg. 2, 1985, pp. 155-177.
- Eusebio-Abad, Heide Emily (awt.) at Patrick Torres (illus.) *Dr. Dapdap: The Healing Tree (Tata Oskie's Collection of Children's Books on Philippine Native Trees)*. INK Book Nook, 2020.
- Evasco, Eugene. "Ang Bata sa Pagtuklas ng mga Bayani: Ang Pagkabata ng Bayani sa mga Etnoepiko ng Pilipinas." *Diliman Review*, tomo 52, blg. 1-4, 2005, pp. 85-112.
- . "Pag-akda at Pagkabata: Ang Namamayaning Tunguhin at Estetika sa Panitikang Pambata ng Pilipinas." *Humanities Diliman*, tomo 8, blg. 2, 2011, pp. 105-144.
- Evasco, Eugene (awt.) at Pergy Acuña (illus.). *Maging Ligtas sa Coronavirus (Mga Kaalaman at Patnubay sa mga Bata)*. Lampara Books, 2020.
- Fajilan, Wennielyn. "Pananalig sa Bata: Ang Paghahawan ng Landas para sa Pagtataguyod ng Panitikang Pambatang Filipino ng mga Muling Pagsasalaysay at Saling Pambata ni Jose Rizal." *Katipunan Journal*, tomo 3, blg. 1, 2018, pp. 52-88.
- Fentress, James at Chris Wickham. *Social Memory*. Backwell Publishers, 1992.
- Filipino Fairy Tales. "Filipino Fairy Tales." *Youtube*, walang taon, <https://www.youtube.com/c/FilipinoFairyTales>.
- Fornillos, Jholyan Francis. "Higit pa sa Laman Tiyan: Isang Sikolohikal na Pagsusuri sa Pag-usbong at Paglaganap ng mga Paminggalang Bayan sa Panahon ng COVID-19 Gamit ang Sikolohiya ng Kapwa at Pakikipagkapwa." *U.P. Los Baños Journal*, tomo 20, blg. 1, 2022, pp. 98-109.
- Gerard, Genette at Marie Maclean (trans.). "Introduction to the Paratext." *New Literary History*, tomo 22, blg. 2, 1991, pp. 261-272.
- Gonzales, Vladimeir, patnugot. *Dx Machina 1: Philippine Literature in the Time of COVID-19. Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature*, tomo 14, blg. 2. UP Institute of Creative Writing, 2020.

- Gonzales, Vladimeir, patnugot. D $\times$ Machina 4: Philippine Literature in the Time of COVID-19. *Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature*, tomo 15, blg. 3. UP Institute of Creative Writing, 2021.
- Gotinga, JC. "Food pantries for hungry Filipinos get tagged as communist." *Aljazeera*, 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/4/24/food-pantry-for>.
- Guevarra, Rudy. "Filipinos in Nueva España: Filipino-Mexican Relations, Mestizaje, and Identity in Colonial and Contemporary Mexico." *Journal of Asian American Studies*, tomo 14, blg. 3, 2011, pp. 389-416.
- Heming, Adn. "A history of cats in the Philippines/Southeast Asia." *Live Journal*, 2010, <https://little-details.livejournal.com/2665061.html>.
- Horridge, Adrian. "The Austronesian Conquest of the Sea –Upwind." *The Austronesians: Historical and Comparative Perspectives*, pinatnugutan nina Peter Bellwood, James Fox, at Darrell Tyron, Australian National U P, 2006, pp. 143-160.
- Hurley, James. "Titanic Allegories: The Blockbuster as Art Film." *Strategies: Journal of Theory, Culture & Politics*, tomo 14, blg. 1, 2010, pp. 91-120.
- Jesus, Ed de. *The Tobacco Monopoly in the Philippines: Bureaucratic Enterprise and Social Change, 1766-1880*. Ateneo de Manila U P, 1980.
- Jocano, Felipe Landa. *Growing Up in a Philippine Barrio: Case Studies in Education and Culture*. Holt, Rinehart, and Winston, 1969.
- . *Developing a Filipino Corporate Culture: Uses of Filipino Traditional Structures and Values in Modern Management*. PUNLAD Research House, 1999.
- Jose, Mary Dorothy. "Pagsisimula ng Kilusang Feminista sa Pilipinas at Indonesia: Panimulang Paghahambing." *Saliksik E-Journal*, tomo 4, blg. 2, 2015, pp. 27-58.
- Kimuell-Gabriel, Nancy. "Ang Araling Kababaihan at Kasarian sa Araling Pilipino at Wikang Filipino: Kalagayan at Hinaharap." *Saliksik E-Journal*, tomo 6, blg. 2, 2017, pp. 1-96.
- Lasco, Lorenz. "Ang Kaisahan at Ugnayan ng Lumang Pamayanan ng Pilipinas at ng Rapa Nui at Polynesyang Pranses." *Saliksik E-Journal*, tomo 4, blg. 1, 2015, pp. 13-86.

- Legarda, Benito. 1999. *After the Galleons: Foreign Trade, Economic Change and Entrepreneurship in the Nineteenth-Century Philippines*. Ateneo de Manila U P, 2002.
- Legaspi, John. “‘Marites’: From being just a street gossip to an online sensation.” *Manila Bulletin*, 2021, <https://mb.com.ph/2021/11/11/marites-from-being-just-a-street-gossip-to-an-online-sensation/>.
- Leyesa, Daryl at Carmina Flores-Obanil. “SHE-cession: Struggles of Filipinas amidst the COVID-19 Pandemic.” *Heinrich Boll Stiftung Southeast Asia*, 2021, <https://th.boell.org/en/2021/09/13/she-cession>.
- Lin, Joey. “Grasping the ‘new normal’ in public transportation.” *Manila Bulletin*, 2020, <https://mb.com.ph/2020/07/13/grasping-the-new-normal-in-public-transportation/>.
- Lingo, Dino. *Ang Mga Unggoy at Ang mga Tutubi*. Dino Lingo, 2016.
- Loarca, Miguel de. “Relacion de las Yslas Filipinas.” Nasa *The Philippine Islands, 1493-1898; Volume V*, pinatnugutan at salin nina Emma Helen Blair at James Alexander Robertson, The Arthur and Clark Company, 1903-1909, 1552, pp. 34-187.
- Maggay, Melba Padilla. *Pahiwatig: Kagawiang Pangkomunikasyon ng Filipino*. Ateneo de Manila U P, 2002.
- Manuel, E. Arsenio. “A Survey of Philippine Folk Epics.” *Asian Folklore Studies*, tomo 22, blg. 1, 1963, pp. 1-76.
- Massaro, Dominic. “Reading Aloud to Children: Benefits and Implications for Acquiring Literacy Before Schooling Begins.” *The American Journal of Psychology*, tomo 130, blg. 1, 2017, pp. 63-72.
- Matias, Segundo (awt.) at Zeus Bascon (illus.). *Alamat ng Gagamba*, trans. Becky Bravo. Lampara Publishing House, Inc., 2009.
- Matias, Segundo (awt.) at Leo Alvarado (illus.). *Alamat ng Paruparo*. Lampara Publishing House, Inc., 2009.
- Matejowsky, Ty. “Spider Wrestling and Gambling Culture in the Rural Philippines.” *Philippine Studies*, tomo 51, blg. 1, 2003, pp. 147-163.

- Mendoza, Kiko. "Community pantries highlight power of collective action." *Rappler*, 2021, <https://www.rappler.com/moveph/community-pantries-highlight-collective-action/>.
- Navarrete, Domingo Fernandez. "Manila and the Philippines About 1650." *The Philippine Islands, 1493-1898; Volume XXXVIII*, pinatnugutan at salin nina Emma Helen Blair at James Alexander Robertson, The Arthur and Clark Company, 1903-1909, 1676, pp. 17-71.
- Navarro, Atoy. "Kasaysayan at Pelikula: Panonood-Pelikula sa Pagtuturo ng Bagong Kasaysayan." *Kaalaman at Pamamaraan sa Pagtuturo ng Kasaysayan*, pinatnugutan nina Atoy Navarro, Alvin Campomanes, at John Lee Candelaria, Limbagang Pangkasaysayan, 2008, pp. 133-138.
- Nikolajeva, Maria at Carole Scott. *How Picturebooks Work*. Routledge, 2006.
- Ortiz, Will. "Mga Kuwadro at Rekwerdo ng Kasaysayan: Pagsusuri ng Limang Historikal na Kathang Pambata." *Lagda: Journal ng U.P. Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas*, tomo 10, blg. 1, 2015, pp. 107-128.
- Page Index. "Bobo talaga tong si Mike Enriquez! Bakit daw andun ang Gabriela sa strike sa Cubao!" *Facebook*, 2017, <https://www.facebook.com/%20pageindex101/posts/1705352622870067>.
- Pamintuan, Ana Marie. "Transport new normal." *Phil Star Global*, 2020, <https://www.philstar.com/opinion/2020/06/03/2018299/transport-new-normal>.
- Petersen, Jennifer, Ingrid Parker, at Daniel Potter. "Domestication of the Neotropical Tree *Chrysophyllum* Cainito From a Geographically Limited Yet Genetically Diverse Gene Pool in Panama." *Ecology and Evolution*, tomo 4, blg. 5, 2014, pp. 539-553.
- Philippine National Agency (PNA). "2020, with just 1,516,042 million registered." *Philippine National Agency*, 2021, <https://www.pna.gov.ph/articles/1156192>.
- Philippine Statistics Authority (PSA). "Registered Live Births in the Philippines, 2019." *Philippine Statistics Authority*, 2021, <https://psa.gov.ph/content/registered-live-births-philippines-2019>.
- Punongbayan, Raymundo. "Legends of the Land." *Kasaysayan: The Story of the Filipino People, The Philippine Archipelago*, pinatnugutan nina Raymundo

- Punongbayan, Prescillano Zamora, at Perry Ong, Asia Publishing Company Limited, 1998, pp. 11-34.
- Riosa, Rose Marie. "Bata, Bata, Halina't Mag-aral sa Telebisyon." *Alipato: A Journal of Basic Education*, tomo 2, blg 1-2, 1997, pp. 11-14.
- Rivera, Auggie (awt.) at Paolo Lim (illus.). *Si Diwayen, noong bago dumating ang mga Espanyol*. Adarna House, UNICEF, 2001.
- Rivera, Auggie (awt.) at Pepper Roxas (illus.). *Si Segunda, noong panahon ng mga Espanyol*. Adarna House, UNICEF, 2001.
- Rivera, Auggie (awt.) at Jose Miguel Tejido (illus.). *Si Juanito, noong panahon ng mga Amerikano*. Adarna House, UNICEF, 2001.
- Rivera, Auggie (awt.) at Marcus Nada (illus.). *Si Pitong, noong panahon ng mga Hapon*. Adarna House, UNICEF, 2001.
- Rivera, Auggie (awt.) at Brian Vallesteros (illus.). *Si Jhun-Jhun, noong bago Ideklara ang Batas Militar*. Adarna House, UNICEF, 2001.
- Salazar, Zeus. "Ukol sa Wika at Kulturang Pilipino." *Mga Bagong Pag-aaral sa Wika, Literatura, at Kultura: Dyornal ng Malawakang Edukasyon, XXIII-XXIV*, pinatnugutan ni Zeus Salazar, Kolehiyo ng Sining at Agham, U ng Pilipinas Diliman, 1974, pp. 53-81.
- . "Ang Pantayong Pananaw Bilang Diskursong Pangkabihasan." *Pilipinolohiya: Kasaysayan, Pilosopiya at Pananaliksik*, pinatnugutan nina Violeta Bautista at Rogelia Pe-Pua, Kalikasan Press, 1991, pp. 46-72.
- . *Heroe at Bayani: Dalawang Magkasalungat na Sikolohiya. Kumperensya ng Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino*. Bahay Kalinaw, U.P. Diliman, 1996.
- . *Liktao at Epiko: Ang Takip ng Tapayang Libingan ng Libmanan, Camarines Sur*. Bagong Kasaysayan, Inc., 2004.
- Santos, Jel. "6 women caught taking all goods from community pantry in Pasig." *Manila Bulletin*, 2021, <https://mb.com.ph/2021/04/20/6-women-caught-taking-all-goods-from-community-pantry-in-pasig/>.
- Santos, Mark Joseph. "Panitikang Pambata bilang Kasangkapan ng Pagbabalik-loob sa Egalitaryong Sistema ng Sinaunang Pamayanang Pilipino." *Suring Supling: Kalipunan ng Rebyu ng mga Akdang Pambata sa Pilipinas*,

- pinatnugutan nina Rosario Torres-Yu, Cheeno Marlo Sayuno, at Jose Monfred Sy, U of the Philippines Sentro ng Wikang Filipino, 2022, pp. 75-88.
- . Personal na Komunikasyon, 2 Mayo 2023.
- Sharpe, Jim. "History From Below." *New Perspectives in Historical Writing*, pinatnugutan ni Peter Burke, Polity Press, 1991, pp. 24-41.
- Taguiwalo, Judy. *Babae, Obrera, Unyonista: Ang Kababaihan sa Kilusang Paggawa sa Maynila (1901-1941)*. U of the Philippines P, 2011.
- Talabong, Rambo. "5 jeepney drivers arrested on way to SONA 2020 protest." *Rappler*, 2020, <https://www.rappler.com/nation/jeepney-drivers-arrested-on-way-sona-protest-july-27-2020/>.
- Tolentino, Rolando. *Sipat Kultura: Tungo sa Mapagpalayang Pagbabasa, Pag-aaral at Pagtuturo ng Panitikan*. Ateneo de Manila UP, 2011.
- . patnugot. Dx Machina 2: Philippine Literature in the Time of COVID-19. *Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature*, tomo 14, blg. 3. UP Institute of Creative Writing, 2020.
- . patnugot. Dx Machina 3: Philippine Literature in the Time of COVID-19. *Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature*, tomo 15, blg. 2. UP Institute of Creative Writing, 2021.
- Torres-Yu, Rosario (awt.) at Jomike Tejido (illus.). *Ang Hardinerong Tipaklong: Kuwentong Gintong Salakot*. LG & M Corporation, 2007.
- Tugano, Axle Christien. "Sakit ng Loob, Sakit ng Labas: Pagtutumbas sa mga Neolohismong Umusbong sa Kontemporanidad ng COVID-19 Tungo sa Pag-unawa ng Kasaysayan ng Ketong sa Patolohiyang Pilipino." *Katipunan Journal*, tomo 6, blg. 1, 2020, pp. 132-181.
- . "Formalistikong Paglalandas sa Ginto't Pilak (2021) nina Hidilyn Diaz at Eugene Evasco Tungo sa Pagpapahalaga sa Kinestetika at Palakasan ng Kababaihang Pilipino." *Mabini Review*, tomo 10, blg. 1, 2021, pp. 85-101.
- . "Ang Noli Me Tangere at El Filibusterismo ni Jose Rizal Bilang Mga Post-kolonyal na Babasahin: Isang Paglalarawan sa Umuusbong na Kultura ng Pagtuturo at Pagkatuto sa mga Piling Paaralan sa Lungsod ng Marikina, Metro Manila." *Kawing Journal*, tomo 5, blg. 1, 2021, pp. 11-54.

- . “Numismatikong Pag-aaral sa Kababaihan sa mga Salaping Pilipino at Indones sa Panahong Post-Kolonyal: Isang Panimulang Paghahambing.” *Diliman Gender Review*, tomo 4, blg. 1, 2021, pp. 54-124.
- . “*Ang Dalawang Bayani ng Bansa* (2007) ni Rene O. Villanueva sa Konteksto ng Dikotomiyang Rizal at Bonifacio sa Historiograpiyang Pilipino.” *Bata, Hiwaga at Bansa: Mga Sanaysay sa Buhay at Mga Akda ni Rene O. Villanueva*, pinatnugutan nina Eugene Evasco at Cheeno Marlo Sayuno, U of the Philippines P, 2022, forthcoming.
- . “Sa Repositoryo ng mga Kulturang Materyal: Personal na Tala ng Paglalakbay ukol sa mga Museo sa Ibayong Dagat ng Asya-Pasipiko at Europa.” *Entrada Journal*, tomo 8, blg. 1, 2022, pp. 93-143.
- . Bata, Bata, May Magagawa ka pa ba? Kalagayan at Hinaharap ng Panitikang Pambata sa Talastasang Pilipino” *Pagdiriwang sa Haraya: Ang Panulaan at mga Aklat ng Impormasyon para sa mga Bata*, inakda ni Eugene Evasco, Aklat ng Bayan, Komisyon sa Wikang Filipino, 2022, pp. vii-xiii.
- Tugano, Axle Christien at Joanna Frances Isabelle Sajor-Tugano. “Hanapin ang Hiwaga: Labintatlong Alegorikal na Interpretasyon sa Netflix Animated Series na Trese.” *Kawing Journal*, tomo 6, blg. 1, 2022, pp. 53-88.
- Ugay, Jedd, Monica Lavares, Jerik Cruz, at Marjorie Muyrong. “Overhauling land transportation in the new normal and beyond.” *Business Mirror*, 2020, <https://businessmirror.com.ph/2020/06/19/overhauling-land-transportation-in-the-new-normal-and-beyond/>.
- Valenzuela, Nikka. “Community pantry: ‘Not charity, but mutual aid’.” *Philippine Daily Inquirer*, 2021, <https://newsinfo.inquirer.net/1420463/community-pantry-not-charity-but-mutual-aid>.
- Villan, Vicente. “Tambayayong, Baganihan, at Bayanihan: Kahulugan, Lawak, at Larangan ng Tradisyong Paglilingkod-Bayan sa Kasaysayang Pilipino.” *Tambayayong: Ang Bayanihan sa Kasaysayan at Kalinangang Pilipino*, pinatnugutan nina Vicente Villan at Faina Abaya-Ulindang, ADHIKA ng Pilipinas, Inc, at National Commission for Culture and the Arts, 2020, pp. 29-54.
- Villan, Vicente at Faina Abaya-Ulindang. “Pagpopook ng Idea ng Tambayayong Bilang Paksa sa Halagahing Panlipunan ng mga Pilipino ng Pagmamalasakit.” *Tambayayong: Ang Bayanihan sa Kasaysayan at*

Kalinangang Pilipino, pinatnugutan nina Vicente Villan at Faina Abaya-Ulindang, ADHIKA ng Pilipinas, Inc, at National Commission for Culture and the Arts, 2020, pp. 9-26.

Villanueva, Rene. *Huling Gabi sa Maragondon*. One Act Play. Carlos Palanca Memorial Awards for One-act Play in Filipino, 1983.

———. *Gregoria*. One Act Play. Tanghalang Huseng Batute, Cultural Center of the Philippines, 1993.

———. *Teodora*. One Act Play. Tanghalang Huseng Batute, Cultural Center of the Philippines, 1993.

———. *Kalantiaw*. Full Length Play. Ateneo de Manila U., 1994.

———. 2004. *Mabini: Utak ng Himagsikan*. One Act Play. U of Santos Tomas, 2013.

Villanueva, Rene. (awt.) at Leonardo. Cruz (illus.). *Soliman: Ang Unang Bayani ng Maynila*. Aklat Adarna, 1980.

———. *Sampung Datu ng Borneo: Ang Unang Ati-atihan sa Panay*. Aklat Adarna, 1981.

———. 1981. *Pag-aalsa sa Kabite: Bakit Binitay sina Padre Gomez, Burgos, at Zamora*. Aklat Adarna, 1983.

Villanueva, Rene. (awt.) at Jordan. Santos (illus.). *Josefa Llanes-Escoda: Huwaran ng Modernong Filipina*. Adarna House, Inc., 2001.

Villanueva, Rene. (awt.) at Ferdinand Doctolero (illus.). *Melchora Aquino: Ina ng Himagsikan*. Adarna House Kasaysayan, 2001.

Villanueva, R. (awt.) at Paul Eric Roca (illus.). *Dagohoy: Ang Mandirigmang Hindi Sumuko*. Adarna House Kasaysayan, 2002.

Villanueva, Rene (awt.) at Joel Jason Chua (illus.). *Dalawang Bayani ng Bansa*. Adarna House, 2007.

Villanueva, Rene (awt.) at James Abalos (illus.). *Alamat ng Papaya*. Lampara Publishing House, Inc., 2007.

Vliet, Willem van. "The Cherry Question or the Role of Social Science Research in Designing Against Vandalism." *Vandalism: Research, Prevention and Social Policy*, pinatnugutan nina Harriet Cristensen, Darryll Johnson, at Martha

Brookes, 31-47. U.S. Department of Agriculture, Forest Service, and Pacific Northwest Research Station, 1992, pp. 31-47.

Walang Awtor (WA). "Expeditions of Ruy Lopez de Villalobos." *The Philippine Islands, 1493-1898; Volume II*, pinatnugutan at salin nina Emma Helen Blair at James Alexander Robertson, The Arthur and Clark Company, 1903-1909, 1548, pp. 45-73.

Williams, Apryl. "Black Memes Matter: #LivingWhileBlack With Becky and Karen." *Social Media + Society*, tomo 6, blg. 4, 2020, pp. 1-14.

Wong, Julia Carrie. "The year of Karen: how a meme changed the way Americans talked about racism." *The Guardian*, 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/dec/27/karen-race-white-women-black-americans-racism>.

Zerega, Nyree, Diane Ragone, at Timothy Motley. "Complex Origins of Breadfruit (*Artocarpus altilis*, *moroceae*): Implications for Human Migrations in Oceania." *American Journal of Botany*, tomo 91, blg. 5, 2004, pp. 760-766.

TUNGKOL SA AWTOR

Si **Axle Christien J. Tugano** (ajtugano@up.edu.ph) ay kasalukuyang Instruktor ng Kasaysayan sa Division of History, Department of Social Sciences, University of the Philippines Los Baños. Nagtapos ng B.A. History sa Polytechnic University of the Philippines, Manila (batch valedictorian, magna cum laude). Tinatapos ang kaniyang M.A. Philippine Studies sa Asian Center, University of the Philippines Diliman. Nakapaglimbag ng mga artikulong pananaliksik sa *Diliman Review*, *Diliman Gender Review*, *Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature*, *Asian Studies: Journal of Critical Perspectives on Asia*, at ang papalabas na *Plaridel Journal* –lahat ay mga dyornal sa UP Diliman; *Katipunan Journal* ng Ateneo de Manila University; *Dalumat E-Journal*; *Tala Kasaysayan Journal*; at *Hasaan Journal* ng University of Santo Tomas; *Social Sciences and Development Review*, *Mabini Review*, *Bisig Journal*, *Entrada Journal*, at *Talastasan Journal* ng PUP Manila; *Saliksik E-Journal* ng Bagong Kasaysayan Inc.; *Kawing Journal* ng Pambansang Samahan ng Linggwistika at Literaturang Filipino; *Journal of Philippine Local History & Heritage* ng National Historical Commission of the Philippines; at ilang pag-aaral na inilathala ng ATAGAN Tayabas; ADHIKA ng Pilipinas at National Commission for Culture and the Arts; at PUP Center for Philippine Studies. Editor ng aklat na *Martes sa Escaler: Klase sa Historiograpiya ni Dr. Zeus Salazar* (2019) at *Banwa at Layag: Antolohiya ng mga Kuwentong Paglalakbay ng mga Pilipino sa Ibayong Dagat* (2023). Kasamang may-akda ng 50-50: *Talambuhay ng mga Pangunahing Personalidad ng Batas Militar* (2022). Noong 2021, natanggap niya ang karangalan bilang *Mananaysay ng Taon 2021*, *Ikatlong Gantimpala* na iginawad ng Komisyon sa Wikang Filipino (KWF).